

Anmeldelser

Ebba Hjorth (hovedredaktør), Henrik Galberg Jacobsen, Bent Jørgensen, Birgitte Jacobsen, Merete Korvenius Jørgensen og Laurids Kristian Fahl (red.): Dansk Sproghistorie. Bd. 2: Ord for ord for ord. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag & Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2018. 506 sider. ISBN: 978-87-7184-163-3. Vejl. pris: 399,95 kr.

Den nye danske sproghistories bind to er kommet. Forventningerne er store, og lad det være sagt med det samme: Det er et gedigent værk der kommer, en bog som alle med interesse for sproget, dets historie og struktur kan have virkelig glæde af.

Dette binds emne er ortografi, udtale og ordforråd, altså de mindste byggeklodser i sproget. Bogen er inddelt i fem hovedafsnit: Ortografi, Tegnsætning, Udtale, Ordforråd og Ord fra andre sprog. Interessant nok er periodiseringen forskellig i de forskellige afsnit. Den ortografiske beskrivelse og beskrivelsen af udtalen er inddelt i fire epoker: Runetiden, Gammeldansk, Ældre nydansk og Yngre nydansk, mens tegnsætningsafsnittet er inddelt i to: Før 1500 og Efter 1500. Udtaleafsnittet er suppleret med et særligt afsnit om udviklingen i prosodien (tryk, stød, længde), skrevet af Lars Brink. Hvis en anmelder i et tidsskrift som dette må tilkendegive hvilke afsnit hans hjerte i særlig grad slår for, må det blive dette afsnit der dækker nogle vigtige og yderst vanskelige problemer ind med stor virtuositet.

Ordforrådsafsnittet benytter den firdelte periodisering, dog udbygget med specialafsnit der på tværs af sproghistorien behandler særlige typer af ord: Fagsprog, Slang og Navne. Indlænsdimensionen uddybes derefter med tværhistoriske afsnit om de sprog som der lånes fra. Der er reelt også her en kronologi som der disponeres efter, idet de långivende sprog jo har haft deres specifikke periode hvor de har domineret scenen. Netop her spiller sprogets ydre vilkår, som Skautrup formulerede det, oplagt en rolle, og dette historiske og kulturhistoriske moment bliver også inddraget i et passende omfang.

Gennemgående får læserne en fremstilling på et meget højt kvalitativt niveau. Alt er bundsolidt og godt formidlet. Det må dog bemærkes at ingen afsnit kan blive stærkere end den bagvedliggende forskning; det mærker man i de to afsnit om tegnsætning. I sidste afsnit – perioden efter 1500 – kan Henrik Galberg Jacobsen trække på sin egen grundige forskning i tegnsætningens etablering i nyere tid, og resultatet er tilsvarende koncist og velpointeret i sin fremstilling. Heroverfor

står den ældre periode meget svagere; der synes ikke at foreligge særlig omfattende eller velgennemarbejdede forarbejder til en helhedsbeskrivelse, og et af de få der findes, Britta Olrik Frederiksens analyse fra 2004 af interpunktionen i det ældste håndskrift af Skånske Lov, synes ud fra det øvrige materiale som fremlægges i sproghistoriens fremstilling, nærmest at behandle en enkelt, enestående tekst, sådan at undersøgelsens resultater er meget vanskelige at generalisere. Forfatteren af afsnittet, Ebba Hjorth, har i dette tilfælde i virkeligheden skullet samle stoffet sammen fra grunden af, og afsnittet rejser i den forstand langt flere spørgsmål end det kan besvare – af gode og rimelige grunde!

Der er god grund til at rose bogværket for den gedigne og meget pædagogiske billedredaktion. Hele vejen igennem er illustrationerne omhyggeligt tilrettelagt sådan at de virker som en invitation til læseren om selv at se med og selv at finde frem til de faglige pointer i billederne. Dette medinddragende aspekt af bogen er værd at fremhæve – næste generation af sproghistorikere kan begynde her.

Der ligger nogle redaktionelle valg i den organisation som bogen har fået, og det vil komme til at betyde noget for brugerne. Fra Skautrups fremstilling er vi vant med en fremstilling hvor hver epoke havde en overordnet beskrivelse, der så leder over i specialundersøgelser. Den overordnede beskrivelse af epokerne fik vi i bind 1, og den der vil læse om én bestemt epoke og eventuelt forsøge at trænge ind i dens særlige karakteristiske træk, skal nu sidde og slå op i alle 6 bind for at samle stoffet. For de hårdnakkede sproghistorielæsere, der ikke vil gå glip af et mikrogram af stoffet, er problemet næppe til at mærke, men f.eks. for en studerende der skal skrive om et bestemt stykke ældre litteratur, bliver de mange opslag frem og tilbage og de mange ture hen til reolen og tilbage til skrivebordet en ikke ubetydelig fysisk udfordring. Det er naturligvis muligt for de enkelte forfattere at påpege sammenhænge på langs og på tværs af de sproghistoriske epoker. Det sker også; der henvises i dette bind ganske ofte til de kommende bind af værket. Den fare der lur, er at de sproglige sammenhænge inden for den enkelte epoke kommer til kort. Det bliver spændende at se hvordan dette aspekt af sproghistorien bliver håndteret, men indtil nu ser det ud til at problemet bliver håndteret sobert af skribenter og redaktion.

Andre sider af dispositionen i værket har mere diskutabile sider. Hvis man f.eks. vil vide noget om hvordan udtalens hovedlinjer udviklede sig, skal man ikke se efter i afsnittet om udtale, der primært er lagt an på at diskutere variationen i de enkelte perioder, uden dog at gå ind i det dialektologiske stof som er reserveret for bd. 3. Det uundværlige overblik over foneminventaret i de enkelte perioder finder man i ortografiafsnittene. Det kan næppe være anderledes, set ud fra den betragtning at den eneste virkelige kilde til foneminventaret er den måde som netop ortografien reflekterer de betydningsbærende forskelle mellem enkelttydene på. Men set ud fra en synsvinkel hvor læseren søger et overblik over en bestemt periodes karakteri-

stika, bliver denne organisation forvirrende, især når der så faktisk findes et afsnit der direkte angiver at handle om udtale. Uanset denne kritik er fremstillingen af samspillet mellem fonematik og ortografi omhyggelig og stofligt meget givende.

Det er ligeledes bogværkets disposition der betinger at afsnittet om tegnsætning er landet lidt skævt i sammenhængene. Ud fra et nutidssynspunkt er placeringen rigtig; tegnsætningen og ortografien er koblet sammen i kommissoriet til Dansk Sprognævn, og de hører derfor begge til sprogets normerede områder. Nu er det – som antydnet – vanskeligt at se hvilke principper tegnsætningen fandt sted efter før 1500. Når vi er så langt tilbage, findes de normerende instanser der legitimerede koblingen af ortografi og retskrivning, selvsagt ikke. De tendenser som kan spores, synes nærmest at pege på at tegn blev sat efter principper som måske mest af alt var stilistiske eller diskursive. I 1600-tallets prosa ser det mest ud til at der har rådet et pausekommaprincip, og før den tid er der tilsyneladende endnu flere, ofte selvmodsigende tendenser i spil. Tegnsætningens klare affinitet til syntaks kommer lidt til kort ved behandlingens nuværende placering i bd. 2, og de muligheder der måtte være for at koble tegnsætningen til andre niveauer i den sproglige organisation, bliver heller ikke rigtig fulgt op. Men som sagt: Eftersom ingen endnu har skrevet det teoretisk og empirisk gennemarbejdede hovedværk om tegnsætning før 1600, er det også vanskeligt at give dette afsnit en definitiv form i en bog som denne.

Et sidste træk i dispositionen der undrede mig, er at værket nok har et overordnet afsnit om Arveord, låneord og fremmedord, men at afsnittet om lån fra engelsk indledes med en kortfattet, men fagligt ækvivalent fremstilling af disse begreber. Det er svært at se hvorfor redaktionen har accepteret en sådan gentagelse; den bedste grund jeg kan tænke mig til, er at man regner med at afsnittet om netop de engelske låneord vil få adskillige læsere der ikke vil finde vej til de øvrige afsnit, endsige til et alment teoretisk overafsnit. På denne måde får de da i hvert fald i kortform en introduktion til terminologien. Hvis det er grunden, er denne dispositionelle pudsighed ganske velmotiveret.

Det er en af bogværkets udfordringer at det bliver til i et samspil mellem mange enkeltforfattere. Fordelen er at afsnittene skrives af folk der kender deres periode helt til bunds, som regel med baggrund i egen specialindsats på området. Men der lurder en usikkerhed i princippet; det er jo langt fra sådan at der er enighed om hvilke metoder fremstillingen af lydhistorien skal gå frem efter. Eksempelvis skriver Lars Brink og Jørn Lund om udtalen i Yngre nydansk ud fra deres klassiske lydlovsorienterede perspektiv, som det blev anvendt i deres kanoniserede standardværk *Dansk rigsmål* 1-2 (Brink og Lund 1975). Det kontrasterer svært med fremstillingen af Ældre nydansk ved Simon Skovgaard Boeck, hvor lydlovsperspektivet eksplicit fravælges til fordel for en mere enkeltkildeorienteret behandling af periodens tendenser i udtalen. Det bliver gjort ordentligt og overbe-

visende i begge artikler, og det hele havde så kunnet være hvad det ville. Begge artikler står solidt i behandlingen af deres eget stof, og Boeck giver gode eksplícitte grunde til at fravælge lydlovstilgangen. Men dette fravalg bliver unægtelig underløbet kraftigt af Lars Brink, der i sit senere afsnit om udviklingen i prosodien inddrager og beskriver en hel del af de lydlove som Boeck ikke ville gå ind på. Det giver et lidt uskont sammenstød mellem forskellige metodiske tilgange. Redaktionen har ikke kunnet forhindre det, med mindre man ville udstede fatwaer mod metodefriheden i faglig sammenhæng; men som læser sidder jeg tilbage med den fornemmelse at det ville have været prægtigt med to parallelle gennemgange af lydhistorien: én gang *ad modum* Boeck, én gang *ad modum* Brink.

Der ligger et særligt drilsk problem i beskrivelsen af de fonematiske strukturer og lydlovene i de ældre sprogrtrin, nemlig spørgsmålet om hvor forpligtende den slags strukturer kan have været for den enkelte sprogbruger. I hvilket omfang kan vi overhovedet forudsætte en nogenlunde homogen situation i udtalen, en homogenitet der kan oversættes til et klart synkront snit i stoffet? Det er en god gammel strid mellem forskellige skoler i studiet af den sproglige variation, og jeg skal ikke her forsøge at genoplive fortidens onde ånder. Men at begge parter i striden – både dem der mente at en sådan homogenitet var tænelig og beskrivelig, og dem der mente at hvert enkelt ord har sin historie – har deres pointer, kan man udlæse allerede af behandlingen af det tidligste sproghistoriske afsnit, nemlig afsnittene om ortografi og udtale i Runetiden. Her lykkes det Michael Lerche Nielsen under medvirken af Marie Stoklund at give et særdeles overbevisende billede af hvad man kunne betegne som de store linjer gennem Runetidens udtaleforhold og refleksionen heraf i ortografien, samtidig med at de i deres andet afsnit – det om udtalen – får givet et indtryk af variationsmulighederne og spændingerne i materialet. Med fare for at hensynke i den personlige begejstring tillader jeg mig at fremhæve dette afsnit, ikke bare fordi det fremlægger et komplekst og ikke særlig fyldigt materiale på en sober og velgennemtænkt måde, men også fordi det åbner for den virkelig vigtige metadiskussion om hvad sprog er, hvilke strukturer vi kan opstille i sprogs beskrivelser, og hvilke overordnede principper der er nødvendige for at fastholde spillet mellem de systematiske tilgange til sprog og de tilgange der er baseret på enkelttilfælde. Problemstillingen ligger naturligvis latent i alle de sproghistoriske perioder, men netop i fremstillingen af runetiden er problemet klart nærværende og trakteres eksplicit med overlegenhed.

Den metodiske inhomogenitet i afsnittene om ortografi og udtale går ikke igen i afsnittet om ordforrådet. Her er terminologien og tilgangene konsistent. Stoffet får en meget grundig behandling, f.eks. gennemgås inventaret af afledningsender i detaljer. Præcis dér giver bogen nogle kraftige ansatser til videre tænkning. Spørgsmålet om hvordan orddannelseselementer kan vandre rundt mellem sprogene, in-

korporeres i den 'lokale' morfologi og blive produktive i en sådan grad at nationalsprogene danner udtryk der ligner fremmedord, men ikke har noget forbillede i det långivende sprog, er i virkeligheden et paradoks og fortjener opmærksomhed. Et interessant tilfælde fra denne afdeling er *flexicurity*, en typisk engelsk dannelse (et 'portmanteauord', en type som næsten ikke findes på dansk i øvrigt), som bare har den særlige egenskab ved sig at det er dannet i en i øvrigt dansksproget kontekst.

En forudsætning for en bog af denne art er at den skal repræsentere en opsummering af den bedste hidtidige forskning; den er ikke noget metodisk indlæg. I den forstand er det et sobert valg at fremstille ordstoffet i lyset af traditionelle nationalsproglige kategorier. Et alternativ havde været at inddrage den tilgang som Jens Normann Jørgensen tegnede, hvor lån betragtes sociolingvistisk og situationelt. I og for sig er afstanden mellem de to synspunkter ikke så drastisk som man kunne tro; selv når sprogningstilgangen opløser nationalsprogene og gør dem til sociale konstrukter, findes de jo fortsat – som konstruktioner. Gennem opløsningen bliver der sat fokus på deres sociale status og deres funktion som retoriske elementer i fremstillingen – et fokus som klart har sin værdi som forklaring på omdannelserne i ordforrådet. En anden konsekvens af sprogningstænkningen kunne være at se på tværsproglige dynamikker. Som antydnet må der være en hel del orddannelsesafekt på tværs af sprogene; det kommer tydeligst frem i afsnittet om arven fra latin og græsk, hvor de to sprogs evne til at danne begreber inden for rammerne af diskurser på helt andre sprog bliver fremhævet.

En manko der forbavser mig svært i ordforrådsafsnittet, er at redaktionen ikke har kunnet finde nogen til at behandle spørgsmålet om nederlandske låneord i dansk. Der er ingen tvivl om at de er der; søfartsudtryk er generelt stærkt præget af nederlandsk. Selv et par af vores farvandsnavne (Skagerrak og Kattegat) er nederlandske. Fra historieforskningen ved vi efterhånden en hel del om kontakten med Nederlandene i perioden 1400-1700; perioden var præget af en omfattende udvandring fra Danmark til Nederlandene, især fra Vestjylland, og der var som bekendt også samtidig en hel del indvandring til monarkiet fra Nederlandene. Så meget uheldigere er det at det ikke er lykkedes at finde nogen der kunne påtage sig at behandle dette aspekt af ordforrådet.

Der er enkelte ujævne detaljer i bogen. Vibeke Winge, der skriver om lån fra tysk, konstaterer at yngre danske begynder at låne fra tysk igen (s. 411 f.). Men her burde der nok have været en henvisning til afsnittet om lån fra engelsk, hvor det bemærkes (s. 438) at den samme trend (og til dels de samme elementer) forekommer på amerikansk. Som vi kender det fra lånene ind i multietnolekt, kan mange sproglige elementer blive formidlet gennem ganske andre sprog – f.eks. de spanske elementer i gangsta-terminologien, der ikke er hentet gennem ortodokse spansk-kundskaber. Det gælder næppe alle de tyske lån der anføres, men ikke desto mindre.

En anden unøjagtighed har ført til at prælaten, politikeren og hærføreren Hemming Gadh (ca. 1450-1520) er kommet med i bogen, tilmed med et farverigt portræt (s. 232). Her har den gamle skurk sneget sig ind på et forfalsket adgangskort; talen »Oratio contra danos«, hvori danskeres talevaner beskrives på en måde der kunne hentyde til stødet, er ført i pennen længe efter Gadhs død af historikeren Johannes Magnus, og det er ganske uvist om Gadh overhovedet har nogen som helst andel i ordlyden. Hvem der nu end har konciperet passagen, der gerne fremhæves som det første belæg for stødets eksistens, så spiller det nu ingen enorm rolle. Hvis citatet er en hentydning til stødet, rykker terminus ab quo for stødets eksistens ca. en generation frem. Det kan de eksisterende teorier om stødets alder nok tåle. Og den dannede læser kan nok tåle at blive mindet om den grove karl til Hemming Gadh. Visse fremskridt har civilisationen da gjort.

Endelig skal jeg sende en hilsen fra det jyske i anledning af s. 224, hvor Lars Brink fastslår at L-formen *'kammerat* (med tryk på første stavelse) er uddød. Det gælder muligvis i landets østlige provinser, men her i Århus er trykket på første stavelse bestemt gængs endnu, også blandt yngre sprogbrugere.

Det er en spilleregul i anmeldelser at man skal finde noget at kritisere. Den spilleregul har jeg her prøvet at efterleve så godt jeg kan, og jeg håber at mine læsere føler sig vel forsynede med mit bidrag. Men facit af anmeldelsen er ikke den kritiske holdning. Facit er at jeg som læser har følt mig godt, sobert og grundigt orienteret i en mangfoldighed af emner, og at jeg til og med har fået interessante ansporinger til at tænke videre over mange sider af det stof som bogen fremlægger. I den forstand vil jeg gerne slutte med at erklære mig for meget tilfreds med bogen, og jeg vil tillade mig at antage at det også vil gælde alle de andre læsere som bogen er intenderet til.

Henrik Jørgensen

Erik A. Nielsen: Gådetale. Emblemer, symbolik, spejle. Billed-sprog IV. Fotograferet af Bjarne Sandstrøm. København: Gyldendal, 2018. 418 sider. ISBN: 978-87-0225-601-7. Vejl. pris: 399,95 kr.

Med få signifikante undtagelser fremstår emblemer undseeligt små. Hvad enten de optræder som vignetter og bogillustrationer, for eksempel i de populære emblembøger fra 1600-tallet, som ekslibrisser for store personligheder eller naivist-

ske miniaturemalerier på danske kirkers træpaneler, gerne placeret på steder, hvor man skal anstrenge sig for at se og tyde dem, så gør de umiddelbart ikke meget væsen af sig. Emblemer er marginale billeder, der let overses, og som sandelig heller ikke optager nogen prominent plads i kunstens historie.

Snarere end at overvælde, omfavne og forføre den betragtede, som visse store malerier på offentlige steder ellers kan gøre, og faktisk ikke mindst i emblematikens storhedstid fra begyndelsen af 1500-tallet indtil midt i 1700-tallet, forsøger emblemet med diskrete midler at sætte sin betragter og læser på en fortolkningsprøve af de svære: Kan du finde mig, kan du gætte mig, kan du løse min knude op, kan du knække min kode, synes emblemet udfordrende at spørge. Som var det en slags test på den enkeltes evne til med skarpsyn og -sindighed at folde et fortæt-tet og ikke så sjældent nærmest uigennemtrængeligt billede med tekstinskriftion ud i en belærende fortælling, der – hvis løst korrekt – kommer som en gave og et tilbud om indvielse i et næsten paradoksalt fællesskab af individuelle betragtere. Emblemets forening af det gådefulde og det intime, dets indbyggede appel til nærlæsning og fysisk nærgående betragtning, udtrykker en ambition fra emblemfremstillerens eller -bestillerens side om at holde den enkelte fast på den opgave og den indsats, der består i at læse, at se og endelig at forstå. Ingen af delene skal man komme sovende til. Indsigt kræver arbejde. Forstandens, ikke mindst.

Litteraten og teologen Erik A. Nielsens nye bog om kristen emblematik som en genre, der forener tekst og billede, og som i dansk sammenhæng især kan studeres i østjyske kirkeudsmykninger fra 1700 til 1750, er kommet som foreløbig fjerde bind i det stort anlagte bogværk *Billed-sprog*, der med litteraturen som udgangspunkt – de to foregående bind handler om henholdsvis Kingos og Brorsons digtning – diskuterer både sproglige og visuelle billeder og sammenhængen mellem de to. I *Gådetale* sætter forfatteren sig for at kortlægge, beskrive og forklare opkomsten og betydningen af de talrige malede emblemer, der inden for en periode på godt halvtreds år blev udført i de såkaldte emblemkirker i Jylland, hvoraf langt de største opgjort i antal emblemer er Sortebrødrekirke i Viborg og Horsens Klosterkirke, efterfulgt af kirkerne i Engum, Vroue og Nørup. I indkredsningen af såvel de enkelte emblemers gådefulde retorik som af emblemets status i kirkehistorisk sammenhæng kommer han i bogens første halvdel vidt omkring i den efterhånden meget omfattende litteratur om emblematik og allegorier og diskuterer mangfoldige aspekter af genrens egen historie og forskellige udtryksformer, både de kristne og de sekulære. Trods sit relativt snævre fokus på emblemkirkerne og de kristne emblemer kan bogen derfor i høj grad tjene som en opdateret, på samme gang sprænglærd og velfortalt introduktion til emblemet i almindelighed, men såmænd også til den nordeuropæiske og pietistisk farvede barok, som optager ham i de foregående udgivelser.

Bogens første godt 200 sider byder på en af de bedste og skarpeste indføringer i emblematikkens finurlige univers af uløseligt sammenvævede billeder og tekster, undertegnede har mødt. Selv læste jeg denne del fra start til slut, men den kan med fordel indtages i mindre bidder og i mere vilkårlig rækkefølge, eftersom hvert kapitel fremstår som et lille afsluttet essay, af og til med uundgåelige gentagelser af ting sagt i tidligere kapitler. Med historiefilosoffen Johann Gottfried Herder spørger Erik A. Nielsen, om ikke perioden i europæisk kultur fra 1500 til 1700 kan kaldes for emblemets tidsalder, en tid hvor den allegoriske tænkning herskede, og hvor der i teologi, billedkunst og litteratur søgtes efter forbindelser mellem den sansmæssigt erfarede verden og en højere mening.

Pointen er imidlertid, at forbindelseslinjerne mellem dagligdagens erfaringer og de transcendentale betydningslag netop ikke længere fremstår indlysende, men snarere gådefulde og åbne for fortolkningsarbejde. I emblemets tidsalder må verden og biblen tilegnes på en ny måde, som giver individet en mere central og aktiv plads i jagten på en underliggende mening, særligt i den lutheranske og pietistiske del af Europa. Det ligger i emblemets natur, at mening i teologisk forstand ikke er noget, der blot viser sig, men derimod skal opdrives og tænkes frem, ikke i kraft af en kirkelig autoritet, men gennem individuelt udlægningsarbejde. Som sådan ser Erik A. Nielsen de kristne emblemer som udtryk for »en art tidlig teologisk modernitet, der endnu ikke er blevet rigtig moderne« (s. 19), ja faktisk er de symptomatiske for en hel forståelseskriser og senere en troskrise, idet det moderne »forstandsmenneske« i 1700-tallet ikke længere blot vil acceptere det kristne mysterium, men som læsende og selvstændigt tænkende individ også vil forstå det. Emblemet fortæller således også om »en tabt spontanitet« (s. 117), hvor nøje udtænkte, sindrige og undertiden ligefrem fortænkte forsøg på at knytte det sanselige og det begrebsmæssige sammen for at sætte gådegætteren på arbejde, afløser middelalderens mere ekspressive visualitet. I de jyske kirker, hvor de små emblemer ofte findes på prædikestole eller på lågerne til stolestaderne, bliver forbindelsen til forkyndelsen og præstens udlægninger af teksten understreget. Samtidig lader de med deres placering tæt på kirkegængerens forstå, at den enkelte nu også er blevet præst i eget hus. Emblemernes gådebilleder kan i tanken bringes med hjem og blive genstand for privat andagt og meditation, ligesom de bringer den private kontemplation med ind i kirkerummet. I det afsluttende essay om emblemets relation til meditationen, efter min mening blandt bogens mest interessante, diskuteres dette indgående.

Emblemer er nok i udgangspunktet gådefulde sammenvævninger af både kodificerede symboler og fænomener med foreløbigt tilskrevne betydninger, og med deres hjerter, spindelvæv, bier, sommerfugle, slanger, kranier, kors, bøger, frugter, vinger, bål og hænder, som kommer ned gennem skyer, i de jyske kirker ledsaget

af en kort inskription i form af henvisning til et skriftsted, kan de forekomme som genstridige og dunkle rebusser, hvis betydning i lang tid kun anes. Selvfølgelig indtil det øjeblik, hvor koden knækkes, og gåden gættes. Og dét er netop sagens kerne. For det forhold at emblemet faktisk har en løsning, at billedet i al sin fortættede, næsten moderne poesi kan optrevles, forbinder flere af dem med den kristne ortodoksi, regulær indoktrinering og streng moralsk belæring. Det gådefulde er kun foreløbigt; under overfladen eller bag de dunkle tegn ligger en mening på lur og venter på at oplyse den betragtede om nødvendigheden af affektkontrol, om den rette levevis og om de straffe, der venter den syndige.

Går man med bogens smukke gengivelser af ikke mindst emblemmaleren Mogens Christian Thranes små malerier ind i denne billedverden, og tager man dens kromatik og skitserende penselføring med i betragtning, så kan man dog ikke undgå at fornemme konturen af en konflikt og et paradoks i selve det kristne emblems kerne. For balancerer de bedste eller mest inciterende af disse emblemer ikke netop mellem gådens uafgjorthed og gådegætningens øjeblik, mellem det åbne og det lukkede billedsprog, mellem det kromatiske billedes visuelle præg og den moralske undertekst? Nok rummer emblemerne løfter om en underliggende mening. Men selv når dén er tilvejebragt, står billedet tilbage som billede, der aldrig helt går op i sin egen udlægning, lige så lidt som sætningen »en blå himmel« udtømmende beskriver de taktile strøg i baggrunden af emblemet, som antyder himlens changerende blå. Som ikonografisk studie går *Gådetale* direkte til udlægningerne og bevæger sig relativt let hen over selve det stoflige og plastiske aspekt i de små billeder. Men illustrationerne klarer i grunden opgaven fint i sig selv.

Kort til sidst om bogens store anden del, der bærer titlen »Billedbogen eller: Encyklopædien« (s. 215). Her findes en meget nyttig og detaljeret oversigt over udbredte motivtyper og symboler i de jyske emblemkirker og dermed i de emblemøger fra 1600-tallet, som mange af motiverne er hentet fra. Uden at have efterprøvet det vil jeg tro, Billedbogen kan bruges som håndbog for den rejsende, der besøger kirkerne og på stedet ønsker sig en grundig gennemgang af emblemerne. Med rigt illustrationsmateriale og alfabetisk ordnede motivgrupper kan man ret let søge oplysninger om og ligefrem udlægninger af de almindeligste typer. Bogens omfang taget i betragtning er den dog nok mest velegnet til hjemlig meditation. Her vil den til gengæld byde på timers ikonografisk grubleri, billedbetragtning og nydelsesfuld læsning, serveret med netop det mål af emblematiske vid og skarpsindighed, man kan forvente sig af en forfatter som Erik A. Nielsen.

Pil Dahlerup: Litterær reformation. København: U Press, 2016. 636 sider. ISBN: 978-87-9306-001-2. Vejl. pris: 499,95 kr.

Det seneste bind i Pil Dahlerups (PD) store litteraturhistoriske projekt har som sit emne Martin Luthers »religiøse og litterære tilbud« til dansk kultur og de danske reformatorers behandling af dette tilbud, som det hedder i det vigtige forord (s. 5 f.). Her præsenteres værkets centrale kilder som »danske tekster trykt i perioden 1523-1559 (Christian II's flugt-Christian III's død)«, med »danske« menes 'dansksprogede', idet den danske litteratur på latin ikke behandles. Trods den historisk betingede afgrænsning af værkets periode henvises læseren til at op-søge det kirkehistoriske forløb andetsteds: »Der er tale om en litteraturhistorie«. I indledningskapitlet »Den litterære Luther« præciseres værkets dobbelte formål: »at påvise reformationens betydning for tidens litteratur og omvendt at påvise litterære strategiers betydning for opbygningen af reformationens tekstunivers« (s. 26).

Hverken i forordet eller andetsteds overvejes værkets adressat, og der kan være grund til at understrege, at det klare fokus på den religiøst betingede fornyelse principielt udelukker en række tekster, som man ville forvente behandlet i en traditionelt anlagt litteraturhistorie om perioden, mest påfaldende genrerne poesi, der ikke er salmer (herunder folkeviser), romaner og historiske skildringer. Forordets fremhævelse af den i samtiden trykte litteratur indebærer fornuftigvis ikke, at andre værker forbigås, men latinen holdes ubønhørligt ude, selvom man i nyere fremstillinger har knæsat den indlysende rigtige og frugtbare opfattelse, at danske tekster på latin er en integreret del af den danske litteraturs historie.

Som lærebog har værket altså iøjnefaldende begrænsninger, og hele tilrettelæggelsen af bogen tyder også på en bredere adressatgruppe: Der er mange flotte illustrationer, ingen noter, alle fremmedsprogede citater er oversat, ligesom ældre nydanske citater gengives i moderniseret form med indføjede ordforklaringer og ofte ledsaget af en parafrase. Fagtermer defineres gerne – kort og klart. Sproget er letløbende og fremstillingen ret bred med en del gentagelser. Bogen er kort sagt indbydende. Trods PD's eminente pædagogiske evner og bogens lækre indpakning er der ikke tale om formidling i den ugebladsagtige form, der græsser for tiden. Værket overholder standarderne for dokumentation med klart afgrænsede citater, kildeangivelser overalt, hvor det er påkrævet, og omhyggelige bibliografier.

Anmelderens nærlæsning af bogen fra perm til perm er ikke den optimale tilgang til værket. Bedst vil det nok fungere som opslagsbog for fagfolk, bl.a. studerende, og idealbrugeren vil være den stil- eller genrehistorisk interesserede nørde, der gerne vil have det hele med.

Den litterære synsvinkel er bestemmende for værkets disposition, som efter det indledende kapitel om den litterære Luther er styret af centrale »genrer«: bibel-oversættelse, bønnebog, Maria-tekster, prædiken, visitatsbog, salme, fortælling, drama og polemik. Som den blandede kategori lader ane, er værkets overordnede struktur ret løs, og PD nævner udtrykkeligt, at de enkelte kapitler kan læses i tilfældig rækkefølge, bare man som læser har tilegnet sig indledningskapitlet (s. 5). Bogen afrundes med konklusioner (s. 612-15), titelregister (s. 616-26) og personregister (s. 627-36).

For PD's tilgang til de tekster, hun behandler, er det afgørende at definere begrebet *litteratur*, så det bliver operationelt i de mange tekstanalyser. I indledningskapitlet udpeger hun (s. 16-20) tre definerende karakteristika: 1) litterært sprog, dvs. et mangetydigt, komplekst og æstetisk sprog, udmøntet i stilistiske og retoriske figurer; 2) fiktion, dvs. et univers, der skabes af og med teksten, meddelt af en fortæller (som er forskellig fra forfatteren) og henvendt til en læser, der opfatter teksten som en alternativ virkelighed; 3) figuration, dvs. omformning af abstraktioner til konkrete figurer. Med dette litteraturbegreb som målestok analyserer PD en respektindgydende mængde værker.

En stor del af de behandlede tekster forekommer umiddelbart genstridige i æstetisk sammenhæng, men det lykkes ganske ofte PD at fravriste stoffet interessante perspektiver, tydeligst nok i de to sammenhørende kapitler om bønnebøgerne »Fader, o fader« og »Exit Maria« (s. 159-274). Indledningsvis skitseres sigtepunktet: »Umiddelbart lyder emnet protestantiske bønnebøger ikke interessant. Men det er netop her, man kan følge det store kulturskifte fra senmiddelalderlig moderlighedskultur til førmoderne faderlighedskultur« (s. 159 f.). Gennem analyser af Luthers indflydelsesrige *Betbüchlein* og de danske bønnebøger fra perioden påvises det, hvordan Maria-tilbedelsen og helgendyrkelsen bekæmpes til fordel for en fromhedspraksis, der koncentrerer sig om Gud fader, konkretiseret i fadervor. Sat på spidsen: Med reformationen tabte moderligheden »sit transcendent niveau«, og da også helgendyrkelsen ophørte, er der tale om »ophør af al kvindelig transcendent repræsentation i protestantiske lande« (s. 266 f.). For litteraturen betød det, at »mægtige genrer som legende, mirakel, helgenspil, Maria-salmer, Maria-sange og Maria-bønner« blev afskaffet, parallelt med, at »(traditionelt) kvindelige egenskaber«, især mildhed, blev tillagt Gud og Jesus (s. 267 f.). Bønnebøgernes »omvending« af moderlighed til faderlighed er godt dokumenteret af PD, selvom enkelte tolkninger ikke er holdbare, fordi de negligerer den teologiske tradition. Eksempelvis hedder det om bønnebogsforfatteren Veit Dietrich: »Han benytter også den strategi at overføre nogle centrale Maria-træk på Jesus. Til ham siger han: »Du est alene undfangen og født from, retfærdig og hellig, uden al synd, fuld med nåde og al dydelighed«« (s. 210). Disse karakteristika er blevet tillagt Jesus

siden oldkirken og er fortsat god dogmatik, både for katolikker og lutheranere. Det er altså ikke rimeligt at opfatte Dietrichs udsagn som en overføring af Maria-træk til Jesus; han fastholder i og for sig det traditionelle Jesusbillede, men frakender Maria egenskaber, som for en lutheraner kun tilkommer Kristus.

Det store perspektiv for det kulturskifte, PD påviser i bønnebøgerne, er, som hun påpeger, den stigende patriarkalisering af samfundet, der var begyndt inden Luther, men blev vældig styrket af reformationen.

Det tekstmateriale, PD behandler, har ikke været decideret negligeret af de hidtidige litteraturhistorier, men det har dog i vidt omfang været opfattet som emne for teologi og filologi. Set fra de to fagområder er der da også en række diskussionspunkter i bogen.

Generelt virker det, som om PD ikke ganske har godtaget alvoren og liden-skaben i Luthers og de øvrige reformatorens anliggende. For dem var opgøret et spørgsmål om liv og død, ja, mere end det, om det evige liv og den evige død – og spørgsmålet angik ikke bare dem personligt, men deres menighed og i sidste instans hele befolkningen, som de i kraft af deres embede mente sig ansvarlige for. Eksempelvis skriver PD (s. 558 f.) om nadverdiskussionen mellem Luther og Friedrich Nausea, at den »ret beset« er »en teologisk debat om tolkningen af nogle liturgiske tekster. Selv om den rette forståelse er vigtig, skruer polemikken uenigheden op til kosmiske højder (...) og sætter hele menneskehedsens frelse eller fortabelse på spil« – hvortil det må bemærkes, at sagen for reformatorerne »ret beset« netop angik alles frelse. Den noget distante holdning til reformatorens religiøse engagement er i høj grad en følge af PD's litterære tilgang til stoffet, men til en forståelse af teksterne på indholdsplan hører dog en åbenhed over for deres budskab.

PD giver ingen samlet fremstilling af den lutherske lære. Det er formentlig et bevidst valg, der skal understrege det litteraturhistoriske sigte, men selv en kort oversigt ville have været nyttig for læseren. I stedet behandles nogle af de centrale lærepunkter i forskellige sammenhænge, mens andre kun strejfs. En af de læresætninger, man oftest støder på i bogen, er forholdet mellem tro og gerninger. Med stor kraft understregede Luther, at mennesket ikke kan fortjene frelsen ved gode gerninger, men kun kan frelses ved Guds nåde; i sin glæde og taknemmelighed over at være frelst vil den troende gøre gode gerninger. Som slagord kom opfattelsen til at lyde »gode gerninger gør ikke god mand, men god mand gør gode gerninger«. PD gengiver Luthers synspunkt kort og klart i indledningskapitlet (s. 64), hvor det opfattes som udmøntning af det retoriske greb »faktorens rette orden«. Her fremhæver PD, at mens tanken er lysende klar, er læren vanskelig at efterleve. Denne nuancerede gengivelse fastholdes ikke gennem bogen som helhed, hvor den lutherske tanks klarhed er gledet i baggrunden – læren omtales gerne

som vanskelig el.lign. (fx s. 28 og 447) – og de gode gerningers berettigede plads fortøner sig, så PD er tilbøjelig til at se gerningsretfærdighed i periodens udbredte moralisering (fx s. 133 og 360). Om gerningsretfærdighed er der kun tale, når mennesket vil frelses på grund af sine handlinger, og derfor er eksempelvis PD's karakteristik af *Den danske Dødedans* (s. 565) selvmodsigende: »Genren bygger på gerningsretfærdighed, men kombinerer det med Guds nåde«.

PD's rigoristiske opfattelse af forholdet mellem tro og gerninger bestemmer hendes vurdering af den episke litteraturs plads i lutherdommen som »en genre i krise« (s. 443). Her argumenteres for, at reformatorerne egentlig slet ikke burde befatte sig med fortællinger, fordi genren er »bygget af *handlinger*, og de er i Luthers teologi et problematisk begreb« (sm.st.). Nu vrimer reformationslitteraturen jo med fortællinger, og det forklarer PD med, at reformatorerne inkorporerede fortolkninger i fortællingerne: »*Fortolkningen* er reformatorerens legitimation for at udgive fortællinger« (s. 445). Det er ubestridelig sandt, at gejstlige – og ikke kun lutherske – er vældig glade for moraliserende udlægninger af gode historier, men PD's skeptiske holdning til den episke litteraturs berettigelse i luthersk sammenhæng er hverken velbegrundet eller frugtbar. Det er da ærgerligt, at bl.a. Christiern Pedersens nationale opbyggelsesskrift *Holger Danske* er blevet udgrænset af værket (kun nævnt i en opremsning, s. 511). Heller ikke tidens krøniker har fundet nåde for forfatterens strenge blik (kun Carions verdenskrønike er nævnt, s. 511 og 512). Historiefortællingens opdragende funktion burde have givet den en plads i billedet af konfessionaliseringen af den dansk-norske befolkning. Nu må læseren nøjes med et citat af Peder Tidemand (s. 446), som klart udtrykker den pragmatisk historieopfattelse med den konventionelle metafor om historien som et spejl for samtiden, hvor den kan se Guds belønning af de gode og straf over de onde.

Mens Luthers opfattelse af tro og gerninger altså spiller en gennemgående rolle i bogen, forbigås andre nok så vigtige aspekter af hans lære. Det gælder eksempelvis den politisk og socialt afgørende toregimentelære (som kunne have sat forholdet mellem tro og gerninger ind et større perspektiv), stands- og kaldsetikken (der fx kunne have belyst væsentlige forudsætninger for Peder Palladius' visitatsbog) og forsoningslæren (som er fundamentet for hele dogmatikken og kunne have kastet lys over flere af de polemiske tekster i bogens sidste kapitel).

Centralt i Luthers opgør med den katolske kirke stod hans hævde af Bibelen som eneste autoritative kilde til Guds åbenbaring, prægnant udtrykt i slagordet *sola scriptura* 'gennem skriften alene'. Derfor blev det en central opgave for reformatorerne at gøre Bibelen tilgængelig for alle, først og fremmest gennem oversættelser til folkesprogene. I PD's fremstilling behandles både Luthers og de danske bibeloversættelser udførligt – og fuldt berettiget (s. 30-43 og 95-137). Værkets anlæg betyder, at der er fokus på de litterære virkemidler, som oversæt-

terne betjener sig af, og fordi PD er bevidst om, at en oversættelse også er en tolkning (s. 121), sætter hun sine tekstiafgtagelser ind i reformationskampens større perspektiv. Fire af de tidlige danske oversættelser behandles ikke i sammenhæng med de øvrige, men i kapitlet om reformatorerne og fortællingen (s. 445-54). Det forekommer ikke velbegrundet. Kun ét af de bibelske skrifter, der får denne særbehandling, er reelt episk (Dommernes bog), mens de øvrige er sentenssamlinger (de såkaldte visdomsbøger) eller kærlighedslyrik (Højsangen). Placeringen af Tidemands oversættelse af Dommernes bog begrundes PD med, at bogen ikke er udsendt som bibeloversættelse, men som »folkelæsning« (s. 446). Nu er de to begreber i netop reformationstidens ideologi ikke modsætninger, og bogens titel modsiger PD's tolkning: *Domernes bog aff det gamle testamente fordansket*. De typografiske virkemidler, hun fremfører til støtte for sin tolkning (s. 447), gælder ikke specifikt for »folkelæsning«, men for tidens bogtryk.

For virkelig at bibringe befolkningen kendskab til Bibelen var det ikke nok at oversætte den hellige skrift, den måtte også formidles, først og fremmest i prædikener. Også denne genre behandles godt og grundigt af PD (s. 51-54 og 277-343), som med imponerende vedholdenhed har pløjet sig igennem det tit ganske tørre stof. Hendes læsning af flere Lutherprædikener fører hende til et opgør med den angiveligt udbredte opfattelse af Luther som banebrydende fortæller for den bogstavelige tolkning af Bibelen, dokumenteret med et citat fra *Den store danske encyklopædi*: »Med Luther kom [en – udeladt af PD] på én gang bogstavelig og eksistentiel forståelse i højsædet i 1500-tallets begyndelse« (s. 284). Kilden præciseres ikke, men citatet stammer fra artiklen om »Bibelen – bibelfortolkningens historie« af Jørgen I. Jensen og Mogens Müller. I den følgende argumentation beskæres citatet, idet kildens »bogstavelig og eksistentiel forståelse« behandles uden hensyn til den eksistentielle, jf. »helt op til vore dage og helt ind i *Den store danske encyklopædi* fastholdes forestillingen om Luther som en banebrydende bogstavelig fortolker« (s. 288 f., jf. s. 339). Den amputerede karakteristik finder PD – med rette – misvisende, idet hun påviser Luthers »allegoriske metoder«, bl.a. typologien. Disse metoder dækker i høj grad, hvad encyklopædien kalder »eksistentiel«, jf. PD's udtalelse om Luthers brug af »den typologiske metode til at se paralleller mellem bibelsteder og *samtiden*«. Opgøret virker altså ikke rimeligt, og det skal straks understreges, at argumentationsformen ikke er karakteristisk for værket som helhed.

Den nye, helt afgørende betydning, som Luther tillagde Bibelen, fik bl.a. den følge, at den hellige skrift blev referencerammen par excellence for litteraturen i de lutherske lande. Det kommer til udtryk på alle niveauer i også de danske reformatorers skrifter, som er gennemsyret af bibelske allusioner og citater. PD har fx iagttaget, hvordan Hans Tausens sprog »hæver sig, når han bevæger sig ind på den

åndelige forvandlingsproces (...) hvor han lægger sig tæt op ad Esajas, som han citerer« (s. 313). I andre tilfælde har PD ikke oplyst om den bibelske baggrund. Det gælder bl.a. de lutherske prædikanter værdsættelse af hørelsen som den vigtigste sans (på bekostning af synet); holdningen tillægges Palladius s. 299 (hvor han citerer Rom. 10,17) og Tausen s. 319 (hvor Matt. 13,9 citeres; i dette tilfælde er skriftstedets særlige status markeret med stor skrift).

I denne sammenhæng kan der være grund til at opridse den åndshistoriske baggrund for »Føde-metforen« om Gud, som indgår i PD's påpegning af glidningen fra moderlighed til faderlighed (s. 207 f.). PD bemærker rigtigt, at fødemetforen ikke er »opfundet i reformationstiden«, men belyser ikke dens centrale rolle i den kristne dogmatik, hvor læren om Jesus som Guds enbårne søn er selve omdrejningspunktet for frelseshistorien. Allerede i Det gamle Testaments Salme 2,7 bruges verbet »føde« i betydningen 'sætte et barn i verden' om Gud, og dette skriftsted tolkedes i kristendommen om Jesus. I de oldkirkelige trosbekendelser, især den nikæno-konstantinopolitanske, indgår tanken med megen vægt: »Jesus Kristus, Guds enbårne Søn, som er født af Faderen før alle tider, Gud af Gud, lys af lys, sand Gud af sand Gud, født, ikke skabt«. Teksten er bekendelsesskrift for såvel den romersk-katolske kirke som den danske folkekirke.

Også ud fra et litteraturhistorisk perspektiv forekommer det rimeligt at tematisere reformationslitteraturens gennemført bibelske præg som et prægnant eksempel på intertekstualitet.

En periodes litteratur vekselvirker selvsagt altid med den historiske kontekst, men det gælder i ekstrem grad reformationslitteraturen. Det er indlysende, at vilkårene for tekstproduktion og publicering ændrede sig afgørende i 1536 med indførelsen af den lutherske statskirke. Man kunne frygte, at PD's valg af genrer som konstituerende for værkets disposition ville sløre den historiske udvikling, men det afhjælpes nogenlunde i de enkelte kapitler, hvor der som hovedregel relateres til den historiske baggrund, når det er relevant. Analysen af Palladius' visitatsbog (kapitlet »Min kære bondelille« s. 345-73) er dog svingende i fremstillingen af den historiske kontekst. I den indledende omtale af visitatsbogen hævder PD, at det er værkets formål »at bibringe Sjællands bønder den nye tro« (s. 345). Formålsbeskrivelsen rammer ikke ganske præcist, der er snarere tale om en vejledning i at omsætte den nye tro til konkret praksis. Og det meddeler PD lidt senere i en glimrende fremstilling af værkets historiske baggrund (s. 359-61). Gennemgangen af visitatsbogens »trusselspædagogik« (s. 356 f.) havde vundet i dybde ved en tematisering af periodens overbevisning om, at individets synd angår hele samfundet, fordi Guds straf rammer kollektivt. Denne synsmåde fremgår af et citat fra visitatsbogen, hvor Palladius indskærper, at skøger og lignende folk skal piskes »på det Gud skal ikke lade et helt land hudstryge med blodstyrtning og

anden plage« (s. 357). I betragtning af hvor langt synspunktet ligger fra moderne vesteuropæisk retsbevidsthed, kunne det nok have givet anledning til oplysning om de historiske forhold.

De lutherske salmer er vel den del af reformationstidens religiøse litteratur, man på forhånd ville anse for æstetisk mest interessant, og PD er fuldt ud opmærksom på genrens enorme betydning (s. 375), jf. hendes karakteristik af salmen som »idealgenren« (s. 612). Ikke desto mindre er det hendes vurdering, at »disse salmer er af ringe litterær værdi« (s. 375), hvilket demonstreres af hendes analyser af udvalgte typesalmer. Konklusionen på salmekapitlet er nedslående:

det er selve *hensigten*, det er galt med. Hans Thomissøn (...) fremlagde ingen bevidsthed om salmegenrens litterære side. En grund var, at han betragtede salmen som Guds ord og ikke stillede krav til disse ords æstetiske udformning (s. 436).

Når PD's dom er så hård, hænger det sammen med, at den udelukkende angår den tekstlige side af salmerne. PD orienterer udmærket om melodierne og den lutherske holdning til musik, men adskiller salmegenrens to komponenter for at fokusere på det tekstlige plan. Det er naturligvis helt legitimt, men det betyder, at salmernes uomtvistelige gennemslagskraft fremstår aldeles ubegribelig. For befolkningen, som brugte salmerne gennem de følgende århundreder, har musikken været det bærende, aldeles som det stadig er tilfældet. Enhver dansker må kende fællessangens pinlige moment: Man husker melodien og begyndelsen af teksten, hvorefter den kollektive amnesi indtræder, kun oplyst af enkelte tekststumper, gerne bundet op på et rim.

Salmernes generelt ringe æstetiske værdi modstiller PD folkeviserne, der som nævnt ikke behandles i værket, selvom PD gør opmærksom på, at *Hjertebogen* er anlagt 1555 – i øvrigt samtidig med Jens (eller Sten) Billes håndskrift, der dog ikke nævnes (s. 486). PD finder en del folkeviseudtryk i salmerne, fx »kvide« (det drejer sig her om substantivet) og »monne på dig kalde« (s. 393). Dertil er at sige, at ingen af de to udtryk er specielle for folkevisen. Substantivet *kvide* er, som det fremgår af *Kalkars Ordbog* (*kalkarsordbog.dk*), almindeligt udbredt i den ældre poesi, belagt i de senmiddelalderlige ridderromaner, i *Den danske Rimkrønike* (1495) og i Hr. Michaels rimværker (1514-15). I det andet udtryk må det være modalomskrivningen med *monne*, PD finder folkeviseagtig, men også den er almindelig i alle typer enderimende poesi fra ældre tid – og såmænd også siden, se *Gammel-dansk ordbogs* artikel om ordet (*gammeldanskordbog.dk*), foruden citatmaterialet i *Kalkars Ordbog* og *Ordbog over det danske Sprog* (*ordnet.dk/ods*); infinitiver er bekvemme rimord, og dem kan man bl.a. skaffe sig ved modalkonstruktioner. Fol-

kevisepræget søges næsten parodisk påvist s. 424, hvor det om en salme hedder: »Der bruges folkevisestrofe med fordelingen 4-3-4-3 af de trykstærke stavelser; dog er der intet omkvæd, og der er to krydsrim (folkeviserne har kun ét)«. Strofen er med andre ord ikke folkevisens; den alternerende verslængde med fire tryktoppe (i vers med mandlig udgang) og tre ved kvindelig udgang er gængs i tidens strofiske digte. Tilsvarende gælder det for alle de øvrige angivelige folkevisetræk, at de enten er karakteristiske for poesi generelt eller bare er forældede i dag (fx adverbiet »vide«). Kun en fast tro på folkevisegenrens høje ælde og dens gennemgribende indflydelse på tekster, der er ældre end de kendte folkevisesamlinger, kan betinge henførelsen af en broget mængde sprogstof til netop denne genre.

Som en lille digression skal det nævnes, at folkeviserne også får for megen ære – eller vanære – når Palladius' konventionelle advarsel mod »Boleviser« forklares som »kærlighedssange; han præsicerer [sic] ikke hvilke, måske har han tænkt på folkeviser eller middelalderlig kærlighedslyrik« (s. 352, jf. s. 128). Det har den gode biskop ganske givet ikke; *bolevise* betyder 'horevise' og betegner den type erotisk digtning, der i moderne tid er henregnet til *skæmteviserne* i selskab med andre frimodige udtryk for lystprincippet, hvis foretrukne emner PD selv præcist udpeger som mad, sex og vold (s. 482). Advarslen mod sådanne viser bliver for øvrigt en fast topos i diverse fortaler til samlinger af anstændige sange, der af deres fromme udgivere formenes at fordrive ikke bare besyngelsen, men også udøvelsen af utugtig adfærd.

Hovedkilden til gennemgangen af salmegenren er Hans Thomissøns *Den danske Psalmebog* fra 1569. Salmebogen falder uden for værkets kronologiske ramme (1523-59), hvad PD ikke kommenterer. Faktisk ville det have været muligt at beskrive genren på basis af de bevarede syv salme- og messebøger fra før 1560, og det havde været interessant at kende PD's grunde til at bryde med værkets anlæg. For en salmehistorisk betragtning ville det være uhensigtsmæssigt at beskæftige sig med reformationens danske salmer uden Thomissøn, men grundene ligger egentlig uden for PD's perspektiv: Thomissøn kodificerer reformationstidens danske salmesang ved at indsamle og redigere tekster og melodier, han ordner stoffet tematisk, han giver en oversigt over den hidtidige salmeproduktion, hans salmebog er den første officielt autoriserede, og den udstikker rammerne for al senere dansk salmedigtning og kirkemusik.

PD's afdækning af litterære strategiers betydning for reformationsteksterne indebærer rimeligt nok, at hun interesserer sig for forfatternes opfattelse af litterær kvalitet. Luthers betagelse af de gammeltestamentlige salmer dokumenteres bl.a. med citatet »Og taler de om frygt og håb, da er det med sådanne ord, at ingen maler kunne afmale dig frygten og håbet med stærkere farver, og ingen Ciceros veltalenhed skildre dem mere levende« (fortalen til salmeoversættelsen fra 1528,

citeret s. 119). Til citatet stiller PD spørgsmålet, om Luther har set »det litterære sprogs evne til at udtrykke religiøs dybde?« Svaret er benægtende, og begrundelsen er, at han ikke omtaler salmernes sprog som kunstnerisk, han »nævner hverken deres metaforik eller deres parallelismer« (s. 199). Spørgsmålet i sig selv forekommer uberettiget, da citatet jo netop hævder, at salmernes ordvalg levendegør stærke følelser, som traditionelt er knyttet til religiøse oplevelser. Og begrundelsen for svaret stiller Luther til regnskab for en litterær analyse, som slet ikke er hans anliggende. De danske reformatorer underkastes lignende eksaminationer med samme resultat: Frands Vormordsen »viser ingen indsigt i salmernes litterære virkemidler«. (s. 128, jf. om Hans Thomissøn s. 377 f. og Tidemand 450 f.).

Sekundærlitteraturen om det felt, værket behandler, er enorm, og PD har orienteret sig i en imponerende mængde fremstillinger. Selvfølgelig vil eksperter inden for de mange berørte fagområder kunne pege på forskning, der set fra deres ståsted burde være inddraget. For nærværende anmelder drejer det sig især om sproghistoriske afhandlinger og tekstkritiske udgaver, bl.a. undersøgelserne af Christian III's Bibel efter 1949 (udgivelsesåret for Bertil Moldes afhandling, som er den seneste af PD nævnte), afvisningen af Tausen som udgiver af salmebogen fra 1553, Leif Stedstrups DSL-udgaver af den ældste danske dramatik og – mere generelt – hele det lærde apparat af indledninger, efterskrifter og noter i de videnskabelige udgaver af periodens kilder. Disse paratekster rummer ofte de grundigste – ikke sjældent de eneste – videnskabelige undersøgelser af værkerne, og det er en følge af digitaliseringens velsignelser, at PD er gået glip af editionsfilologernes akkumulerede lærdom: Hun har i vidt omfang anvendt de online udgaver, Det kongelige Bibliotek har foranstaltet udgivet på *eeb.chadwyck.co.uk*. *ep.fjernadgang.kb.dk*.

Sproget i nogle af kilderne er ganske fremmedartet, og det kan afstedkomme misforståelser, selvom det ikke sker ofte. Mest stødende er nok den hårde dom over sproget i den ældste danske oversættelse af Det nye Testamente fra 1524, hvor det om evangelierne hedder: »Den besværlige stavemåde og de mærkelige ord er iøjnefaldende. Hertil kommer forkerte verbalbøjninger, forkert køn på navneord, forkerte eller udeladte forholdsord, forkerte biord. Men grundfejlen er latinismerne« (s. 106). Latinismerne bør konkretiseres til visse syntaktiske konstruktioner, og om de øvrige anklagepunkter må det siges, at der bortset fra de talrige trykfejl er tale om træk, som med stor sandsynlighed skal henføres til oversætterens jyske baggrund. Hvor trist, at denne herlige manifestation af det svindende jyske skriftsprog skal smides i skraldespanden med sprogfejl! De mange ordforklaringer i citater og parafraser af citater er i næsten alle tilfælde rammende og en god hjælp til læseren. Her skal kun et enkelt eksempel på en uheldig forklaring meddeles. I

et citat af Palladius omtales papistiske skikke, som er »retsindelige afprædiktet«. Hertil anfører PD ODS's definition af *afprædike* 'ved tale eller forestillinger at få (en) til at opgive (en mening)' (s. 333). Den forklaring rammer ikke citatets mening, som derimod opklares af Kalkars Ordbog med den rette definition: 'ved tale få afskaffet'.

Det er ubeskedent at stille krav til en forfatter, der har præsteret et så omfattende værk, men det må dog nævnes, at bogen ville have vundet ved en slutredigering, som til dels burde være forlagets opgave. De følgende småsure betragtninger gælder ikke korrekturlæsningen, der har efterladt et minimum af trykfejl; et par ubehagelige afslagsen er dateringen af Efesoskoncilet til 43 i stedet for det rigtige 431 (s. 234) og definitionen af Luthers skriftprincip som »*Sine scriptura*, dvs. skriften alene« (s. 283). Det korrekte *sola scriptura* står heldigvis s. 573, hvor princippet gennemgås.

Generelt havde bogen vundet ved en vis stramning. Der er mange gentagelser, tit med kort afstand (bl.a. oplysningen om den sorte død som baggrund for dødedansen s. 533, 535 og 540). En del stof har karakter af ekskurser (fx redegørelsen for Erasmus' opfattelse af Maria s. 239-45, hvor det indledende afsnit havde været tilstrækkeligt i sammenhængen).

Forstyrrende for læseren er det, når de indledende afsnit står i modsætning til de følgende værk gennemgange (således s. 211 om billeder i bønnebøgerne og det tidligere diskuterende afsnit om formålet med Palladius' visitatsbog). Et irritationsmoment er det også, at de interne henvisninger næsten altid gælder hele kapitler; i betragtning af kapitlernes længde (fra 27 til 74 sider ekskl. bibliografier) ville sidehenvisninger have været en meget større hjælp. Da der ikke henvises fra tekst til illustrationer, er det frustrerende, at billederne hyppigt er placeret flere sider fra den tekst, hvor de omtales; den vanskæbne rammer eksempelvis figur 29, der bringes s. 149 under omtalen af Christian III's Bibel, men stammer fra oversættelsen af Det nye Testamente 1529, som behandles s. 109-17. Værst er det selvfølgelig, hvor teksten beskriver et billede, som det sker s. 177, hvor den tilhørende illustration findes s. 180. I sådanne tilfælde er det muligvis bogdesignerens ønske om en jævn fordeling af billederne, der har overtrumpet forfatterens intentioner.

De små og lidt større indvendinger, der her er fremført, må ikke skygges for de mange og vægtige kvaliteter i PD's seneste bidrag til den store danske litteraturhistorie, hun gennem mange år har arbejdet med. Der ligger en respektindgydende arbejdsindsats bag værket, og som læser kan man kun være taknemmelig for, at PD har orket at arbejde sig igennem det store og ikke specielt indbydende materiale.

Jens Baggesen: Labyrinten, eller Reise giennem Tydskland, Schweitz og Frankerig, bd. 1-2. Danske Klassikere, 1. udgave. Tekstudgivelse, noter og efterskrift af Henrik Blicher. København: Gyldendal og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2016. 888 sider. ISBN (samlet): 978-87-7533-224-3. Vejl. pris: 300 kr.

Da anmelderen, som er født og opvokset i Tyskland, først kom til Danmark, var hans kendskab til den danske litteratur begrænset. Blandt de få værker han allerede havde læst dele af på tysk og glædede sig til at læse på originalsproget, når han var kommet så langt, var Jens Baggesens *Labyrinten*. Han kendte til den store betydning, som netop *Labyrinten* havde haft for Kierkegaard (indtil videre hans danske yndlingsforfatter), og til bogens kalejdoskopiske skildring af det tysksprogede Europa på tærsklen til romantikken. Baggesens rolle som formidler mellem dansk og tysk kultur ville gøre ham til den perfekte cicerone i hans nye intellektuelle omgivelser, fordi beskrivelserne af Tyskland i virkeligheden også havde været en kommentar til danske forhold – og en rejse gennem en fælles fortid, der endnu ikke var farvet af det nationalromantiske sindelag, som skulle ændre historien så radikalt.

Anseelig var derfor den unge mands skuffelse, da han måtte sande, at ingen nyere, uforkortet udgave af dette kanoniske værk eksisterede på dansk. Ikke nok med det; det gik snart op for ham, at kun ganske få forfattere var tilgængelige i udgaver, der nogenlunde svarede til internationale editoriske standarder. (Det aktuelle danske retskrivningsprogram på computeren kan, og det er måske i sig selv symbolsk, ikke genkende ordet »editorisk« og forslår »idiotisk«, »eritreisk« eller »ahistorisk« i stedet for). Hvordan kunne det være, spurgte han sig selv, at et af de rigeste samfund i verden, som i mange henseender anså sig selv som det ypperste, civilisationen havde frembragt, behandlede sin litterære arv så skødesløst? Det samme gjorde sig jo ikke gældende i museumsverdenen, hvor næsten hver afgrøde havde sin egen kulturhistoriske samling (her tænker jeg specifikt på Danmarks kartoffelmuseum i det nordfynske), eller i den omhyggelige restaurering af ældre bygninger, kirker, industrimonumenter og runesten. Selv den største danske digter valgte man sågar i jubilæumsåret at fejre med en afdanket stjerne, hvis honorar for en af de pinligste koncerter i pophistorien nemt kunne have betalt for at sætte skub i en tilforladelig udgave, som mangler den dag i dag (fra et editorisk synspunkt var de 18 bind, som udkom i 2003-2007, en skuffelse).

Selvom det stadigvæk er relevant at søge efter en forklaring på Danmarks editoriske *exception culturelle*, er det imidlertid ikke længere helt så presserende at finde svaret. Tingene har heldigvis, kan man konstatere, ændret sig. De store editionsprojekter (Kierkegaard, Grundtvig), der vel at mærke ikke sprang ud af de littera-

turfaglige miljøer (men af fx teologi), beviste endegyldigt behovet for at komme på højde ikke kun med den moderne editoriske praksis, men også dens teori. Johnny Kondrups mesterlige *Editionsfilologi* (2011), den første danske monografi om emnet siden 1938, har sat helt nye standarder. Sidst men ikke mindst har Det Danske Sprog- og Litteraturselskabets serie Danske Klassikere satset på en mere ambitiøs udgivelsespolitik, især med hensyn til det bogæstetiske. Henrik Blichers udgave af *Labyrinten* i netop denne serie er, både i denne henseende, men også rent videnskabeligt, blevet den bog undertegnede forgæves søgte efter for så mange år siden. Nok kommer den for sent til at hjælpe med sprogindlæringen, men den kommer bestemt ikke for tidligt. For tiden er inde til at læse Baggesen igen – hele *Labyrinten*, uforkortet, uden indgreb i dens levende sprog og stavelser, med en omfattende og dybtgående kommentering, som åbner værkets rigdomme for alle.

De bogæstetiske aspekter, som generelt kendetegner nylanceringen af serien Danske Klassikere, skal ikke undervurderes. De er udtryk for den (nye?) betydning og status man tillægger editionsarbejdet og dets resultater. For det første er det meget glædeligt, at serien overhovedet vedbliver med at udkomme i fysisk form. Anskaffelsesprisen er tilmed så lav, at det næsten bør være borgerpligt at have den stående i hjemmet. *Labyrinten* koster ikke meget mere end to biografbilleder – men holder nok så længe, at den sagtens vil kunne gå i arv. Det er svært at forstille sig, at der kommer en ny udgave af *Labyrinten*, som ville erstatte den foreliggende, i løbet af de næste generationer.

Serien er ikke overdådigt udstyret, men produceret med godt håndværk. Trykt på kvalitetspapir og indbundet på et rigtigt bogbinderi i Celle, Tyskland (»Det er ikke fordeeltigt for Patriotismen (...) at alle Danske, som reise udenlands, maae passere Celle« skriver Baggesen i *Labyrinten*, bd. 1, s. 172). Formatet læner sig mere op ad den amerikanske klassikerserie Library of America end fx den franske Pléiade eller udgaverne fra Deutscher Klassiker Verlag. Den bruger simpelt papkarton til bogomslaget, i en lysegrøn farve (en oplødning af Pléiadens laurbærgørne?), og indeholder to tekstile bogmærker i forskellige farver, en lille gennemtænkt detalje. Smudsomslaget fremstår i et elegant monokromt design, som udstråler tidløshed.

Alt dette ville være ligegyldigt, hvis det tekstkritiske arbejde var utilstrækkeligt. Men det er det bestemt ikke. Omsider foreligger *Labyrinten* i en nøje gengivelse af førsteudgaven, med original stavemåde og tegnsætning og alle de informationer, man med rette kan forvente, såsom dokumentation af den originale paginering og en differentiering mellem de forskellige skrifttyper, der bliver brugt. Mit eneste kritikpunkt ville være den inkonsekvente brug af spatiering, men det er et generelt problem i dag, hvor mange forlag er tilbageholdende med at bruge spatiering for fremhævelse, selvom det bliver brugt i originalen.

Fortegnelsen over de rettede trykfejl er ikke et udtryk for tekstindgreb baseret på andre versioner, men dokumenterer åbenlyse forbedringer for læserens skyld (fx bliver *opptin* til *optrin*, *lette* til *lette* osv.). Nogle af rettelserne (betegnet som sådanne) stammer allerede fra en gennemgang fra Baggesens egen hånd.

Tekstkritikken har ellers ikke voldt de store udfordringer, idet der udover førsteudgaverne (dvs. begge bind fra førsteudgaven) ikke eksisterer relevante konkurrerende kilder som manuskripter eller renskrifter. De få tekster, der findes, bliver selvfølgelig henvist til eller brugt i kommentaren; tre forprøver, som Baggesen havde publiceret i tidsskriftet *Minerva*, er trykt i deres helhed (for første gang så vidt jeg kan se). Man kunne desuden have argumenteret for at gengive alle breve og dagbogsoptegnelser som står i forbindelse med *Labyrinten*. Udgiveren foreslår, at de bliver »gjort tilgængelige i en tidssvarende udgave« senere hen (bd. 2, s. 332). Det kompromitterer dog ingenlunde etableringen af selve *Labyrintens* tekst. Når der opstår videnskabeligt behov eller almen interesse for det, kunne den, til enhver tid, suppleres med et bind, der dokumenterer Baggesens rejsejournaler, eventuelt endda som faksimile-edition med diplomatarisk transskription af håndskriftet.

Udgavens efterskrift er essayistisk anlagt og uden fodnoter. Det henvender sig til et bredere publikum uden at gå på kompromis med den videnskabelige substans. Udover en god indføring i den biografiske kontekst for Baggesens rejser og i *Labyrintens* tilblivelse byder det på et overblik over receptions- og udgivelseshistorie og giver et godt indtryk af værkets virkningshistorie. Afsnittet om rejseskildringens genre i kølvandet på Laurence Sterne er måske en anelse for kursorisk. Her kunne man med fordel have henvist til eksisterende forskning på området.

Kronen på værket i den foreliggende udgave er imidlertid uden tvivl kommentaren. Den er særdeles brugervenlig og følger sidetællingen, med fremhævede stikord fra teksten. Den er også imponerende – både dens bredde og dybde. Den fylder, fordelt over de to bind, tæt på 300 sider og åbner Baggesens tekst op på en helt ny måde. Ikke kun for nye læsere, som først nu kan følge Baggesens opdagelsesrejse på et oplyst grundlag, men også for fagfæller. Anmelderen har, efter den ihærdigste indsats, kun fundet to deciderede småfejl: i bd. 1, s. 370 ad s. 177: »Liebesstrafe« i stedet for »Leibesstrafe« (en simpel trykfejl) og ligeledes i bd. 1, s. 302 ad s. 79: pentametret består strengt taget ikke, som angivet her, af fem, men (på trods af navnet) seks fødder. Upræcise angivelser er der et par flere af, men de må, i forhold til kommentarens omfang, anses for at være ubetydelige. Eksempelvis sker henvisning til Platon kun til en oversat udgave uden angivelse af Stephanus-paginerings efter gældende citatpraksis (bd. 1, s. 411 ad s. 233), hvilket er et lille men unødvendigt kompromis med den videnskabelige brugbarhed.

»Burscherne«, som Baggesen beskriver i Göttingen, er ikke bare »studerende« (bd. 2, s. 342 ad s. 31), men en slags (fægtende) studenterbroderskaber som byen var (og er) berømt for. Den romerske hærfører Arminius – eller Hermann der Cherusker som han er bedre kendt som i Tyskland – var ikke mindre kendt (bd. 1, s. 394 ad s. 215), men tværtimod en legendarisk figur, især siden Klopstock grundlagde myten om den første germanske sejrherre over Rom.

Som germanist kunne undertegnede nogle gange have ønsket sig lidt flere henvisninger i specielt det tyske og tysk-danske område beregnet på de danske læsere, som ikke længere kan forventes at være fortrolige med de vigtigste skikkelser i tysk litteratur- og kulturhistorie. For nogle af de centrale forfattere ville et par udvidede forklaringer således have gjort en stor forskel. Hvem kender i dag til den enorme betydning, Johann Wilhelm Ludwig Gleim (bd. 2, s. 398 ad s. 119) havde for hele litteratursystemet 1700-tallet? Han bidrog til dannelsen af centrale litterære netværk, men regnes også for at være en af opfinderne af det moderne litterære forfatterarkiv (og i det hele taget som en faderfigur for hele den nyere tyske litteratur). August von Kotzebue (bd. 1, s. 261 ad s. 15) er også næsten glemt i dag, men var på Baggesens tid en europæisk teaterberømt ved siden af Mordet på ham senere blev legitimationen for restaurationspolitikken før Martsrevolutionen.

Hvor Baggesen nævner Faust-stoffet, bliver der kun henvist til folkebogen (bd. 1, s. 296 ad s. 70), selvom andre forfattere arbejder med Faust-digtning i perioden: Lessing nævner stoffet og planlægger et drama, Goethe havde publiceret *Faust*-fragmentet (1790), og især Friedrich Maximilian Klingers roman *Fausts Leben, Thaten und Höllenfahrt* (1791) havde været en stor succes omkring *Labyrintens* publikationstidspunkt. Det er også rigtigt, at Baggesen ikke var den eneste beundrer af Shakespeare (bd. 1, s. 329 ad s. 111), men hvorfor så ikke nævne fx Herders og Goethes indsats, der overhovedet førte til, at Shakespeare blev genopdaget i verdenslitteraturen?

Man savner især lidt mere materiale om Klopstock-kredsen og hele den dansk-tyske litterære akse i 1700-tallet, som Baggesen kom ud af. København var centrum for den tyske oplysning, akse til Hamborg spillede en afgørende rolle for åbningen af dansk litteratur til resten af verden. Også grænsegangere som Friederike Brun (bd. 1, s. 272 ad s. 35) kunne have fortjent flere kildeangivelser eller henvisninger, fx Karin Hoff's disputats *Die Entdeckung der Zwischenräume. Literarische Projekte der Spätaufklärung zwischen Skandinavien und Deutschland* (2003), som også mangler i bibliografien (s.nf.). Endelig er der nogle historiske kontekster, der kunne have været forklaret lidt mere udførligt for danske læsere. Friedrich II af Preußen var ikke kun filosof, men også litterat (bd. 1, s. 304 ad s. 83) – han blev meget stærkt kritiseret af de yngre generationer for sin

negative, franske fremstilling af den tyske litteraturhistorie. Af egen erfaring kan anmelderen også berette, at en størrelse som Det Hellige Romerske Rige (bd. 1, s. 303 ad s. 82) kræver en hel del forklaring i en dansk kontekst. De færreste ved fx at den danske konge i kraft af sine holstenske besiddelser havde sæde i Rigsdagen.

Alt dette er dog pedanteri, reelt er der ikke noget at komme efter. Den eneste del af udgivelsen, som undertegnede ikke er lige så begejstret for som for tekst-kritikken, efterskriftet, kommentaren og det generelle bogdesign, er bibliografien i slutningen af efterskriftet. Der er ikke noget galt med selve fortegnelsen over udgaverne og oversættelserne, men angivelsen af forskningslitteraturen er utilfredsstillende. Anordningen er kronologisk, ikke alfabetisk, hvilket gør det svært at finde rundt. Bibliografien er tydeligvis en udvalgsbibliografi, men det står ingen steder, og kriterierne for udvalget bliver heller ikke forklaret. Anna Sandberg, nok en af de bedste Baggesen-kendere herhjemme, er kun repræsenteret med en enkelt bog, ikke med en eneste af sine mange artikler om netop *Labyrinten*. Germanisten Leif Ludwig Albertsen til gengæld, har flere artikler med, dog ikke den vigtige om Baggesen og jøderne (Leif Ludwig Albertsen, »Baggesen und die Juden«, *Text & Kontext*, 1:1 (1973), s. 70-86). Udenlandske forskere eller arbejder, som ikke er publiceret på dansk, kommer generelt til kort, fx (i kronologisk rækkefølge og uden fuldstændighed): Oskar Bandle, »Die Alpenreise eines Empfandsamen: Zu Baggesens Erlebnis der Schweiz 1789-90«, *Studien zur dänischen und schwedischen Literatur des 19. Jahrhunderts*, Basel 1976, s. 9-46; en række artikler af Horst Nägele; Claudia Gremmler, »Vertraute Fremde? Jens Baggesens und H.C. Andersens Reisen durch Deutschland: Fremdheitswahrnehmung und ihre literarische Gestaltung in Labyrinth und Skygebilleder«, *Skandinavistik: Zeitschrift für Sprache, Literatur und Kultur der Nordischen Länder*, 30:1 (2000), s. 21-43 eller Lotte Thrane, »Visual Pleasure and Writerly Delight: On the Longing for Apocalypse in Baggesen's Alpine Journey«, *Scandinavica: An International Journal of Scandinavian Studies*, 41:1 (2002), s. 5-20. Til forskel fra disse anerkendte tidsskrifter angives der på den anden side tyske artikler fra obskure publikationer som *Jahrbuch des Alstervereins*. Det fremstår således uklart, hvilke brugere bibliografien sigter imod. En mere eller mindre fuldstændig videnskabelig bibliografi over bøger og artikler om *Labyrinten* ville måske have været en tredjedel længere og ville klart have været at fortrække.

Der er dog en ting som bibliografien viser med al tydelighed, nemlig hvor levende beskæftigelsen med *Labyrinten* har været de sidste mange år, dvs. inden denne excellente nye udgave overhovedet forelå. Man kan kun gisne om, hvad den vil betyde for Baggesen-forskning og udforskningen af perioden i det hele taget. Det er Henrik Blichers store fortjeneste at have forberedt grundlaget for en

sand renæssance for danske 1700-talsstudier og beskæftigelsen med den fælles tysk-dansk-europæiske litteratur- og kulturhistorie. Tilmed håber man, at nogle danske læsere vil føle sig inspireret til at gå på opdagelsesrejse hos den sydlige nabo i Baggesens fodspor, både intellektuelt og geografisk. Det kan man nemlig også bruge udgaven til.

Christian Benne

Morten Høi Jensen: A Difficult Death. The Life and Work of Jens Peter Jacobsen. Med forord af James Wood. New Haven; London: Yale University Press, 2017. 272 sider. ISBN: 978-03-0021-893-0. Vejl. pris: 195 kr.

En dansk litterat baseret i New York har på et estimeret universitetsforlag udgivet en biografi om J.P. Jacobsen. Man har formået litteraturkritikeren James Wood, forfatter i 1999 til en bog om litteratur og tro, til at levere et forord. I dette karakteriseres *A Difficult Death* med ord som »pioneering biography« og »superb biography«, ligesom Morten Høi Jensen prises for at levendegøre »a whole culture«, den københavnske i 1870'erne og 80'erne, da byen var modernismens »first real battleground« – arnested for eller i hvert fald inspireret af naturalisme og realisme og darwinisme og radikal ateisme.

Hvad Wood især fokuserer på er Jacobsens interesse for religiøs tro og for kæteriets komplikationer. Han opholder sig nemlig i *Fru Marie Grubbe* ved Gyldehløves død og Maries samtale mod slutningen med Holberg, og *Niels Lyhne* opfatter han som en af de største og mest intense ateistiske romaner nogensinde og stopper op ved anfægtelsens samtlige stationer, altså ved dødsfaldene, fra Edeles til Niels' eget. Han tilslutter sig Høi Jensens opfattelse, at romanen snarere end ateistisk er misoteistisk, et udtryk lanceret i 2010 af Bernard Schweizer i bogen *Hating God*. Gud svarer ikke på bønner og er for så vidt noneksistent, men han slipper ikke for opfordringer til at svare på bønner. Pointen synes at være, at en reaktualisering af Jacobsens roman er ønskværdig i en tid med genopblussende religiøs fundamentalisme.

Heldigvis er bogen mere nuanceret, end markskrageriet lægger op til. Den sætter accenterne lidt anderledes, end det oftest sker, men i bund og grund er der tale om en traditionel, introducerende *Life-and-Work*-fremstilling. Høi Jensen vedgår da også i »Acknowledgments« arv og gæld til Jacobsen-forskningens veteraner, med tillæg af Kristian Himmelstrup som enerepræsentant for de nyere.

Ud over Wood-forordet har bogen en prolog af forfatteren. Den omhandler mestendels Rainer Maria Rilke og hans Jacobsen-fascination, der faldt sammen med den europæiske interessekulmination omkring århundredskiftet – som jo aftog i en sådan grad, at *The Times Literary Supplement* i hundredåret anslog, at Jacobsen var blevet overhalet netop af Rilke. Denne tog i 1902 til Paris for at skrive sin Rodin-bog og fortsatte til Viareggio, hvorfra han skrev til sin ven Franz Cappus, at to bøger fulgte ham: *Bibelen* og Reclam-forlagets oversættelse af *Niels Lyhne* og novellerne. Han beundrede den næsten videnskabelige præcision i forbilledets naturskildringer osv. I begyndelsen af 1904 var han og hustruen Clara Westhoff i Rom, hvor han påtog sig at skrive en bog om Jacobsen. Han overvejede at flytte til Danmark og opholdt sig faktisk i landet (og i Skåne) fra 9. juni til 14. december. Men sproget voldte ham problemer, og i de følgende år kredsede han ganske vist om bogen, men jo uden at få den skrevet, og efterhånden trængte den sig mindre på. (Jf. nu også Ernst-Ullrich Pinkert, »Rilkes Jacobsen-monografi. Forsøg over en uskreven bog«, *Jacobseniana*, 12, 2018, s. 39-48).

Rilke havde fået Jacobsen ind under huden i kunstnerkolonien i Worpswede, hvor han var kultfigur i hvert fald for Paula Modersohn-Becker og Clara Westhoff, hustruen *in spe*. Specielt *Niels Lyhne* i Marie Herzfelds oversættelse betog mange forfattere og billedkunstnere: Freud, Musil, Zweig, Mann, Benn, osv. En særlig historie knytter sig som bekendt til Gurresangene, der jo blev basis for Arnold Schönbergs *Gurrelieder*, et forhold, som på det seneste især Per Thomas Andersen, Joachim Grage og Jørn Erslev Andersen har forsket i.

Efter sagens natur dominerer »life« over »work« i de første par kapitler. »Simply to Be Remembered« hedder det første, om Thisted og barndommen dér – og om et landskab, hvor ikke de talrige bronzealderhøje, men snarere det rigt varierede planteliv stimulede hans nysgerrighed. Tilsyneladende en tryk og lykkelig barndom, også ifølge biografierne, men Høi Jensen minder om, at Thisted var et snavset hul i jorden, at Jacobsens far var sur og arbejdsliderlig, og at f.eks. Rilkes skildring af Malte Laurids Brigges barndom, baseret bl.a. på indtryk fra Jacobsen-læsningen, har pustet til myten om barndommen som det tabte land. Rilke havde også læst Ellen Key og annammet hendes tanke om barnealderens betydning for udfoldelsen af kunstneriske anlæg. Men i øvrigt handler kapitlet forbavsende meget om Jacobsens død! Overskriften stammer fra Fru Fønss' afskedsbrev til de børn, der har slået hånden af hende – en situation knap nok sammenlignelig med Jacobsens. Brevcitaterne anføres, som var det digterens eget farvel til livet, en indirekte påmindelse om, hvordan »liv« og »værk« fremstillingsmæssigt kan blandes; men således opfattede også vennerne sagen, viser et brev fra Edvard Brandes. Også citatet fra *Niels Lyhne* om den vanskelige død anføres – længe før læseren forsynes med oplysning om den debat, romanen deltager i og bidrager til. Endelig

refereres den kristne begravelse og den efterfølgende uskønne debat om forfatterens ateisme.

Det lange kapitel 2, »A Sentimental Education«, rækker fra ankomsten til hovedstaden i 1863 frem mod det skel, som Brandes' indledningsforelæsning satte. Først gjaldt det universitetsadgangen, hvor Jacobsen følte sig mere draget af botaniske sager, end godt var, som f.eks. forældrene mente. Det »nye« hos Høi Jensen er en problematisering af omtalen af disse år som Jacobsens »krisear«. Snarere var de præget af selvudforskning og selvopdagelse, et synspunkt, som underbygges med et kendt citat (»an astonishingly sensitive passage«) fra *Niels Lyhne*. Høi Jensen ytrer på dette sted ellers en vis betænkelighed ved den art argumentation: Jacobsen-fascinationen omkring århundredskiftet fremmede fristelsen til at »oversætte« fiktionsudsagn til biografiske udsagn, hvad der kom gætværk og formodninger ud af. Specielt mystikken omkring hans seksuelle liv har forløkket til psykoanalytisk inspirerede antagelser. Ikke mindst Frederik Nielsens opfattelse, at den puritansk opdragne digter var oppe imod skamfulde sexfantasier, der førte ham til ateismen, fordi Gud ikke reagerede på hans bønner, fremdrages. Men Nielsen overfortolker og går fejl af *Hervert Sperring*-digtsamlingen. Også de homo- og biseksualitetsformodninger, som har været markedsført, afvises som ufunderede. I denne forbindelse nævnes Jacobsens venskab med Anna Michelsen. Var det mere, så blev det til mindre – han lagde troen bag sig, og hun blev psykisk uligevægtig og fik ophold på Sankt Hans fra 1882 til sin død i 1924.

Ellers var de såkaldte krisear præget af intellektuel udfoldelse i flere retninger. Jacobsens nære kreds omfattede oversætterne af Feuerbach og Taine – og selv fordybede han sig som bekendt i Darwin, som han præsenterede og senere oversatte. Poul Kierkegaard og H.S. Vodskov, begge fra kredsen og begge psykisk ustabile, fik betydning for ham. Høi Jensen formår fint at indføje små portrætter af dem i sin fremstilling. I forbindelse med skildringen af det københavnske cafémiljø får vi også f.eks. et overflødigt glimt af skuespilleren/sladrehanken F.L. Høedt.

Fra 1867 kunne Jacobsen koncentrere sig om botanikstudierne. Hans farveglæde dokumenteres med et par citater fra *Niels Lyhne*, bl.a. det om »den blide Vinca, Rousseaus Yndlingsblomst«, hvor dog mere end farven er i spil (jf. romantikkens blå blomst). Dobbeltblikket, kunstnerens og naturforskerens, evnen til at se det velkendte som også »noget andet«, pointeres. Det lykkes Høi Jensen at sige noget om dette andet, men ikke om Jacobsens forskningsresultater; han bekymrer sig mere om forældrenes reaktion på prisopgaven: hvem af dem var mest overbevist om, at sønnen nu var på ret spor?

Under algearbejdet knyttede Jacobsen sig til Vilhelm Møller, der blev hans nærmeste ven, og i hvis *Nyt dansk Maanedsskrifts* første nummer han skrev om

planternes udvikling, optakt til en længere række instruktive evolutionsartikler og til oversættelserne senere af Darwins hovedværker. Artiklerne bragte D.G. Monrad til at tage afstand fra menneskets indplacering i udviklingen og til at fnyse over den såkaldte abeteori, hvilket satte scenen for store dele af de kommende års darwinismediskussion i Danmark.

Tredje kapitel omhandler det moderne gennembrud, med et 1911-motto af Edmund Gosse om den frastødning og terror, som i almindelig samtale blev forbundet med fritænkere og jøden Georg Brandes. *Hovedstrømninger* fik som bekendt en hadsk modtagelse, kun fritænkere omkring månedsskriftet vendte tommelfingrene opad. Høi Jensen ofrer en del linjer på det turbulente stiftelsesmøde i Litteratursamfundet og på periodens intellektuelle caféliv. Det Kongelige Teater siges placeret et stenkast fra den bænk, hvor Strindberg først læste Nietzsche. Det noteres, at Jacobsen og Edvard Brandes respekterede hinanden, og at forholdet måske gjorde Edvard til en bedre skribent – og mere uafhængig af broderen, »the swashbuckling critic«, vist en tanke lanceret af Kristian Hvidt. Jacobsen, den kejtede og tilknappe, sociofobiske, gjorde det over for Edvard klart, at han ikke orkede at sætte problemer til debat. Han beskrev sig selv som et æsel så dovent, at han end ikke orkede at blive forelsket som et vildt dyr. Han tog, også efter tuberkulosediagnosen, livet til efterretning, aldrig med beklagelse. Denne individbetragtning forbindes af Høi Jensen med det paradigmeskifte, som tiden bød på. Den universelle affortryllelse stillede nye krav til mennesket. »It meant that traditional social structures were arbitrary and malleable, that mankind was in control of its own destiny, and that the stern God of theodicy had slackened to atavistic mythology«.

Det var i selskab med Edvard Brandes, at Jacobsen i februar 1872 læste Panarabesken, og det replikskifte, som kendes fra Oehlenschläger/Steffens (hvorfra Brandes vel havde det), gentog sig: »Men du er jo Digter«. Hvortil Jacobsen svarede: »Ja, det véd jeg nok, og det har jeg altid vidst«. Nu var det jo med »Mogens«, Jacobsen satte sig litterært igennem, tilsyneladende ud af intet. Høi Jensen refererer novellehandlingen og afviser, at teksten illustrerer den darwinistiske tanke om »parringsvalget«, men også, at den er protonaturalistisk à la Zola. Alrik Gustafson har læst novellen som en understregning af, at naturen ikke behøver romantiske tilsætningsstoffer for at tilfredsstille mennesket, den er god nok i sig selv. Edvard Brandes' udpegning af regnvejrsscenen som dansk litteraturs første eksempel på naturalistisk prosa affærdiges som sejlivet ortodoksi. Novellen afviser forestillingen om en central idé og foregriber *Niels Lyhne*-problematikken om det nøgne liv som »nok«. Og hvad endelig angår de angiveligt naturalistiske detaljer i novellen, påpeges, at Jacobsen jo transformerer dem i baudelairensk retning. Revolutionen var først og fremmest stilistisk.

Herefter omtales 1873-rejsen sydpå, sammen med Edvard og Harriet Brandes. Høi Jensen leverer her en del løs snak om Dresdens ildesmagende remoulade, om verdensudstillingen i Wien, hvor Henrik Ibsen i juryen lagde et ord ind for russisk kunst, samt om teatrene: Hofburgtheater og («a little more than a kilometer southeast») Musikverein, hvor Schönberg jo (langt senere) fik *Gurre-Lieder* opført. Turen gik også til Riva, hvor Niels Lyhne (også senere) hørte »Madam Odero[!]« synge, selvom det vist var værtinden, der var lidt venlig mod Jacobsen. Madame Odéro relateres i øvrigt også til Anna Buchholtz, som Jacobsen (også senere) mødte i Montreux. Man tør spørge, hvor vigtigt det er med disse kuriosas. Tuberkuloseudbruddet i Venedig derimod får med rette detaljeret opmærksomhed, hvortil kommer tre sider om tuberkulosens kulturhistorie. Sygdommen, hvis bacille blev identificeret i 1882, ramte i 1890'ernes Danmark 14 % af befolkningen. Den associeredes især med sensitive unge mænd, opfattedes som lidt mondæn, lidt glamourøs – og blev som bekendt tematiseret i operaer. Jacobsen peb ikke, men kedede sig bravt under de følgende års langvarige ophold i Thisted. Skønt Brandes over for Edmund Gosse dødsforklarede ham, fik han immervæk 11 leveår med sygdommen. Og jo de vigtigste.

Kapitel 4, »A Woman without Qualities«, en hilsen naturligvis til Robert Musils *Der Mann ohne Eigenschaften*, er viet *Fru Marie Grubbe*. Høi Jensen opholder sig ved undertitlens interiør-begreb: episoderne, ikke så meget handlingsgangen, er det centrale; det er i dem, at tryllekunstneren udfolder sin magi, som oversætteren Mikka Haugaard har bemærket.

Ulrik Christians død aktualiserer identitetstemaet: han vil ikke vide af himmel og helvede, men en præst lodser ham i sikker kristen havn. Herefter bliver Maries dage, som Madame Bovarys, blege og trivielle. Ægteskabet med Ulrik Frederik går sin håbløst pinagtige gang. I forholdet til Sti Høg fra de melankoliskes kompagni italesætter Marie sin livssult uden at få den stillet, men ender dog med at kassere ham som en maddike uden brod. Høi Jensen gennemgår redeligt romanen, som venteligt uden at føje nyt til, før Maries desillusion og resignation er total og beseglet i ægteskabet med den uflyttelige Palle Dyre. Her griber han til Georg Lukács' pointerende af, at Maries skæbne er typisk for Jacobsens egen tid og sammenlignelig netop med Emma Bovarys. Historikeren Roger Williams ser bovaryismen som et ruinerende realitetshad dømt til at ende i sorg og sønderknuselse, hvor Jacobsen imidlertid skitserer en anden mulighed, en art lykkelig slutning. Efter 16 år overstået i én sætning tænder Marie på Søren Møller – og ender sit liv med ham på færgeriet ved Guldborgsund, hvor skæbnen så vil, at Holberg indfinder sig, så scenen kan sættes for den berømte samtale om liv og sjæl, som Høi Jensen diskuterer over adskillige sider efter en omvej forbi Søren Matthiesens 2013-bog *Rygtet om Guds død*, der gør gældende, at Marie anerkender Guds ek-

sistens gennem benægtelsen. Jacobsen nærmer sig her det ateismeparadoks, han udfolder i *Niels Lyhne*. At Holberg insisterer på, at hun kun har én sjæl, modsiges af, at hun løbende skifter karakter. Jacobsen spørger således i realiteten: Hvad er en litterær karakter, hvad er et selv? Et problem, som Strindberg under Jacobsens indflydelse tager op i *Fröken Julie*, pointerer Høi Jensen, der finder den samme opfattelse af sjælen som patchwork i Knut Hamsuns »Fra det ubevidste Sjæleliv« (1890). Edvard Brandes fik *Sult* stukket i hånden af en desperat Hamsun og blev grebet, ligesom da Jacobsen læste Pan-arabesken for ham. Storebror orkede den ikke.

Kapitel 5, »Poor Freethinkers«, anlægger det synspunkt, at København var europæisk modernismes første slagmark. Uden grænsedragning altså mellem det moderne og det modernistiske. Jacobsen tilbragte nogle måneder 1877-78 i Montreux med udsigt til Savoyens langeligt skrånende højder og skrev dér på *Niels Lyhne* med dens både personlige og tidstypiske konflikt. Temaet var anslået af H.C. Andersen i *At være eller ikke være*. Niels Bryde var læge i den første slesvigske krig, Niels Lyhne falder i den anden. Høi Jensen fremhæver (i samhu med Jacobsen) Turgenjeps *Fædre og Sønner* som inspirationskilde og ser en parallel mellem Bazarovs og Niels' forældrerelation.

Den tredje udlandsrejse, til Rom, genfortælles over flere sider, også her baseret på brevklip, f.eks. om samvær med Ibsen, som måtte have udviklingslæren forklaret. Rejsen sluttede som bekendt med et tilbagefald. Hjemme igen skrev Jacobsen »To Verdener«, der omtales med henblik på »the state of his mind at the time«, altså som livsdokument, som vidnesbyrd om hans manglende evne til at komme fri af den kristne eskatologi, ja, hans ansigt skimtes bag den syge kvindes. Også Harriet Brandes' selvmord nævnes i sammenhængen. I øvrigt stod årene omkring 1880 i den sejrende realismes tegn (Gjellerup medtælles i flokken, men Nobelprisen fik han nu – meget senere – af helt andre grunde), men også i injuriernes og de retlige forfølgelsers tegn. *Fru Marie Grubbe* blev f.eks. kaldt en bordelroman. Det er sædelighedsfejden, der går sin gang, uden at Elias Bredsdorffs store bog om den bringes i erindring. Jacobsen er på sidelinjen, frustreret over sin langsomhed, men berømmet for sit ordpusleri. For den dødsyge i sin relative isolation var gudløsheden et alvorligere anliggende end for dem, der debatterede på torve og stræder.

»The Atheist«, overskriften på kapitel 6, refererer til *Niels Lyhnes* oprindelige titel. Som motto læses ordene om at have »intet Hjem paa Jorden, ingen Gud i Himlen, intet Maal derude i Fremtiden«. Romanen er, anfører Høi Jensen, den mest dødshjemsøgte i europæisk litteratur, og den fuldlødigste om ateisme tillige. Han ser den som »one long and unbroken metaphor«, hvis radikalitet så at sige blev »streamlined into form« af Hamsun, Rilke, Joyce og Mann – og verdensan-

skuelsemæssigt af Camus i *Sisyfos-myten*. En eksisterende, hvem livet forholdes. Høi Jensen genfortæller bogen, som det jo må gøres, med dvælen ved de steder, som ikke vil forbigås, dødsfaldene især, og juleaftenssamtalet mellem Niels og Dr. Hjerrild, frem mod den vanskelige død, som har givet bogen titel, og som vel er ment som forfatterens sidste, småironiske hilsen til dens livsuduelige hovedperson. Herefter følger refleksioner over ateismens tvetydigheder. Jacobsen var, pointerer Høi Jensen, en anderledes ateist end vor tids liberale intellektuelle med deres »café society atheism«. Bernard Schweizer har talt om »misotheism«, »a response to suffering, injustice, and disorder in a troubled world«, og Claudio Magris har kaldt *Niels Lyhne* »a critique of positivistic atheism«.

Kapitel 7 har den kierkegaardske overskrift »The Sickness unto Death«, der jo egentlig betegner den åndelige lidelse ikke at opnå kendskab til sig selv. Men er det Jacobsens lidelse? I hvert fald er det de sidste år i København og Thisted, der afhandles: Digterens tilstand, hans venskab med Alexander Kielland (på den tid bosat i København), den politiske opblødning i Brandes-brødrenes favør, radikalismens identitetsproblemer – og Sædelighedsfejden, der igen desavouerede bevægelsen i borgerskabets optik og gjorde Jacobsen oprørt over at bevidne den samfundsmæssige forfølgelse af kolleger, især Herman Bang. I kapitlet indgår en grundig omtale af »Pesten i Bergamo«, »among the finest things he ever wrote«, igen en gennemspilning af temaet om ubesvaret bøn, men nu i massepsykotisk orkestrering.

Mod enden af kapitlet hvirvler Høi Jensen med Maurice Blanchot i baghånden overvejelser op om autentisk og inautentisk død og placerer Niels Lyhnes død nærmest som en mellemtung. Men herefter kommer kapitlet til at dreje sig om, hvordan vennerne registrerer og kommenterer Jacobsens sygdom, frem mod afskeden med ham, da han i juli 1884 for sidste gang satte kurs mod Thisted. I de følgende måneder sivede livet ud af ham. Vi må vist forstå, at han fik en autentisk død. Det synes at være et grundsynspunkt, at tuberkulosen aktualiserer menings-spørgsmålet, om man som Jacobsen bekender sig til ateismen. Hvad er meningen, når der nu ingen mening er? Måske er meningen selve det forhold, at man bringer desillusioneret kunst til verden?

»The Jacobsen Fashion« hedder det lettere kalejdoskopske slutkapitel. I 1907 slog Edvard Brandes i en enquete fast, at *Niels Lyhne* trods den lunknere modtagelse hurtigt overhalede *Fru Marie Grubbe*, ligesom en samtidig konference i Bonn søgte svar på, hvorfor Jacobsen var blevet så populær i Tyskland. Vigtigst var nok Georg Brandes' bidrag under opholdet i Berlin til litteraturpolitisk opdragelse af det nye, konservative, jødefjendske Tyskland, for reelt var den gode europæer jo ikke specielt imponeret af romanen. Den dekadent-symbolistiske interesse op imod den realistisk-naturvidenskabelige kom Jacobsen til gode, sti-

muleret også af Brandes' Nietzsche-promotion (inkl. selve »opfindelsen« af begrebet aristokratisk radikalisme, som jo glædede Nietzsche). Ola Hansson lancerede Jacobsen som længselspoet og drivhustropeplante, med fremhævelse altså af netop det, der i sin tid havde irriteret Brandes. Også Marie Herzfelds promovning i 1897 af Jacobsens lyrik fik stor betydning. Ligesom Stefan George og Rilke lærte hun sig dansk netop for at kunne oversætte Jacobsen. Kredsen af digtere omkring Wienerkafeen Griensteidl, et arnested for moderniteten, gjorde ham til kultfigur, og opførelsen i 1913 af Schönbergs *Gurre-Lieder* med 150 musikere og 600 sangere udgjorde det absolutte højdepunkt. Rilke var ikke ganske uforberedt, da han ankom til Worpswede og blev del af kredsen dér, som også omfattede Jacobsen-illustratoren Hans Vogeler. Dér mente man, at Jacobsen skrev, som malere malede, og dette koloristiske aspekt udfolder Høi Jensen så mod slutningen, især på basis af en udstillingspublikation fra Fåborg Museum (*J.P. Jacobsen og kunsten*, redigeret af Anders Ehlers Dam og Gry Hedin, 2016). Den begejstrede Paula Modersohn-Becker skrev til Rilke om sin Jacobsen-læsning på en måde, der har fået en amerikansk forsker til at mene, at der er tale om en pastiche over en passage i *Niels Lyhne*; hun fik ligefrem nervefølelser af læsningen. Høi Jensen konkluderer:

Like Nietzsche, Jacobsen became a cult figure to an entire generation of young men and women debating among themselves what it meant to be truly modern, to live a fully modern life without recourse to the ideals of past generations (s. 187).

I medfør af denne tilbagevenden til Rilke kommer han til at omfavne fremstillingen. I 1925 forklarede han den franske oversætter af *Malte Laurids Brigge*, at der var to Jacobsener: ham, der uforligneligt havde udpeget livets kildevæld, dets rigdom og overflod, og ham, der bitter og ulykkelig betvivlede alt og intet kunne stille op over for døden. Men, tilføjede han, hvis en stor kunstner kendetegnes ved evnen til fuldtonende at orkestrere sådanne hinanden udelukkende sandheder, så var Jacobsen blandt de største.

Så vidt, så godt. Høi Jensens bog er vidende og velskrevet. Den sætter Jacobsen ind i en europæisk kultursammenhæng og udpeger de faktorer, der gav ham kultstatus i denne. Men uproblematisk er den ikke. Den er generelt analytisk tilbageholdende. Det kan undre, at den knap nok forholder sig til den lyriske produktion, selvom den vedgår, at denne spillede en væsentlig rolle i den tysk-østrigske dyrkelse, og tillige at den af det novellistiske forfatterskab kun går i clinch med »Mogens« og »Pesten i Bergamo« og slet ikke nævner »Fra Skitsebogen«, »Et Skud i Taagen« og »Der burde have været Roser«. Og det kan især undre, så lidet

orienteret Høi Jensen er i den nyere Jacobsen-litteratur. Skønt han angiveligt har haft kontakt med J.P. Jacobsen Selskabet og besøgt det i Thisted og endda refererer til et par af bidragene i dets efterhånden 12 år gamle årbog, har han oversat, at selskabet har været involveret i udgivelsen af to bibliografier: Erik Falsigs *Jens Peter Jacobsen bibliografi. Fortegnelse over hans skrifter på dansk og oversat til germanske og romanske sprog* (1990) og Aage Jørgensens *Jens Peter Jacobsen bibliografi. Litteraturhenvisninger 1967-2015* (2016). Med den sidstnævnte i hånd vil man let kunne fastslå, at en række betydelige fremstillinger har unddraget sig Høi Jensens opmærksomhed. Det gælder ikke Kristian Himmelstrups biografi *En sejlbåd for vindstille* (2014), men det gælder i kronologisk orden i hvert fald følgende akademiske arbejder: Frédéric Durands disputats *Jens Peter Jacobsen ou La gravitation d'une solitude* (1968); Jørgen Ottosens *J.P. Jacobsens »Mogens«* (1968); Bernhard Glienkes *Jens Peter Jacobsens lyrische Dichtung* (1975); Jørgen Holmgaards *Interieur fra det 19. århundredes borgerlige kultur* (1976); Jørn Vosmars disputats *J.P. Jacobsens digtning* (1984); Susanne V. Knudsens *Krystallisationer. J.P. Jacobsen, en moderne mandsforfatter* (2005); og Jens Lohfert Jørgensens ph.d.-afhandling *Sygdomstegn* (2014).

Høi Jensen kan knap nok lastes for, at James Wood i forordet omtaler hans biografi som »the first in English«, idet han véd bedre og refererer til Niels Lyhne Jensens bog fra 1980, ganske vist fejlanbragt i bibliografien. Men om Mark Mus-saris præsentation i *Danish Writers from the Reformation to Decadence, 1550-1900* (2004) tier han helt.

Korrekturlæseren har oversat: Eslev Andersen (Erslev; passim); Christian Krogh (Krohg; flere gange); Her-/zfeld (xxviii); Stockhol-/ms (12); Vimmels-/kaftet (54); new wife, Harriett (79; Harriet Salomonsen var Edvard Brandes' første kone); Studies-/træde (149); pesimisstic (160); Moments of Existence (The Moment ...; 194); Nihilisme (197); Concept of Man (Nature of Man; 198, note 41). Holberg kaldes »the young playwright« (81; i uoverensstemmelse med årstallet 1711). Høi Jensen finder det forvirrende, at den uheroiske Ulrik Frederik Gyldenløve ligesom den heroiske Ulrik Christian Gyldenløve er »son of the king« (87; dog ikke af den samme konge; og Gyldenløve var netop det navn, som uægte kongesønner fik). Aage Hansen og Erik Dal er anført som ophavsmænd til et tidskriftbidrag af Erik Reitzel-Nielsen (199, note 65). 1957-årgangen af *Fund og Forskning* er angiveligt redigeret af den da seksårige John T. Lauridsen – for Nationalbiblioteket, som jo var det foreløbige navn for fusionen pr. 1. januar 2017 af Det Kongelige Bibliotek og Statsbiblioteket (213). Hvad angår geografien, placeres Korsør på Sjællands østkyst (16). Bornholm placeres, korrekt, men lidt oplysende, 23 miles syd for Sverige (36); øen var »sparsely populated« (i 1870'erne var der o. 40.000 indbyggere, akkurat som nu, mod 20.000 o. 1800).

Læsø anbringes »midway« mellem Danmark og Sverige (38) og Varde på Danmarks sydvestkyst (69). De 417 km fra København til Thisted modsvarer ikke »almost tree hundred miles«.

Kan Morten Høi Jensens biografi skaffe Jacobsen flere læsere og større opmærksomhed på det amerikanske marked? Det tør man tro eller i hvert fald håbe. Gode oversættelser er i hvert fald til rådighed. Tiina Nunnally tegnede sig for *Niels Lyhne* i 1990 og for *Mogens and Other Stories* i 1994, og Mikka Haugaard supplerede med *Marie Grubbe* i 2015.

Aage Jørgensen

Rasmus Vangshardt: Livets febrile hemmeligheder. Et litterært slægtskab mellem Henrik Pontoppidan og Thomas Mann. Hellerup: Forlaget Spring, 2017. 162 sider. ISBN: 978-87-9335-828-7. Vejl. pris: 198 kr.

Romankunsten ser ud til at have haft særlig gode vækstbetingelser, når én epoke lakker mod enden og den efterfølgende endnu kun befinder sig i støbeskeen. Overgangen mellem det gamle og det nye tilbyder tilsyneladende sensitive gemytter et privilegeret skriveværksted. Det gamle i skikkelse af livsformer, mentaliteter og dyder træder tydeligt frem i sin egenart i samme historiske øjeblik, det fortøner sig. Det nye anes gennem kontrasten til det gamle. Testamente og profeti går hånd i hånd. Tiden omkring Første Verdenskrig udgjorde et eksemplarisk epokeskifte, hvor der blev skrevet påfaldende mange moderne, klassiske fyrtårne. To af disse værker, Thomas Manns *Trolddomsbjerg* (1924) og Henrik Pontoppidans *De Dødes Rige* (udkom i fem bind i årene 1912-16 og samlet i en to-binds udgave i 1917) afsluttes begge handlingsmæssigt ved udbruddet af »den store Verdensbrand«, som det hedder i slutningen af *De Dødes Rige*. Hovedpersonen i *Trolddomsbjerg*, Hans Castorp, drager simpelt hen ud i krigen som soldat med en angiveligt usikker skæbne, som nok desværre kun er alt for sikker. Det er i sprækkerne i de historiske tidsafsnit, at man kan se ind i, hvad der var, og hvad der ulmer. Dette erkendelsesmæssigt privilegerede øjeblik indfanger Hegel i den berømte sentens i indledningen til retsfilosofien: »Først når skumringen bryder frem, flyver Minervas ugle ud«. Det er disse to roman-ugler af Pontoppidan og Thomas Mann, der flyver ud i den gamle verdens aftenscumring, som litteraten og litteraturkritikeren Rasmus Vangshardt har valgt at vise slægtsskabet mellem i monografien *Livets febrile hemmeligheder*.

Som litteraturstudie er der tale om en friere, komparativ undersøgelse, der først og fremmest fokuserer på ligheden mellem de to romaner med henblik på at indhøste en større indsigt i Pontoppidans *De Dødes Rige*:

Fra det plateau, *Trolldomsbjergets* højdedrag, er det min opfattelse, at vi kan blive klogere på Henrik Pontoppidan. Denne kronologiske omvendelse betyder, at bogen først og fremmest er en *fortolkning* af lighederne mellem de to romaner, uafhængigt af de mulige filologiske påvirkninger, selvom disse også eksisterer (s. 13).

Trolldomsbjerget bliver således brugt som en prisme til at kaste lys over og »se ting i *De Dødes Rige*, der hidtil er blevet overset« (s. 13). Bogens fortolkninger bygger på tætte og fordøjede nærlæsninger, en grundig opsporing af ånds- og kulturhistoriske og filosofiske kilder, særligt Arthur Schopenhauer og Friedrich Nietzsche, som *Trolldomsbjerget* med sikkerhed og formentlig også *De Dødes Rige* direkte eller indirekte står i gæld til. Georg Brandes havde som bekendt introduceret Nietzsches tankeverden til den danske offentlighed i skriftet *Aristokratisk Radikalisme* så tidligt som i 1889. Hvad angår det sidstnævnte, er bogen præget af en gennemgående interesse for det, der efter forfatterens mening er undervurderet hos Henrik Pontoppidan; indflydelsen fra Nietzsches tænkning, den romantiserede dødslængsel og den »åndelige dødssympati« (s. 92).

Kapitlet om *Trolldomsbjerget* – »Plateau« – er en gedigen gennemgang af og diskussion med den omfattende forskningslitteratur, bl.a. centrale navne som Børge Kristiansen, Hermann Kurzke og Eckhard Heftrich. Dette ophæng af læsningen af *Trolldomsbjerget* giver den en særlig soliditet. Det gælder f.eks. påvisningen af, hvordan figurer fra tidligere tiders myter og litteratur, manifestationer af den kollektive fantasi, såsom Dionysos, Pan og Silen, sammenfatter længsler, drifter og frygt for menneskets indre kaos. Som de halvdæmoniske skikkelser, de også er, toner de frem fra menneskesindets ur-vildnis. Også gennemgangen af specifikke musikkompositioner og komponister, som optræder i romanen, bl.a. Claude Debussys *Prélude à l'après-midi d'un faune* og Franz Schuberts *Winterreise*, yder romanen megen retfærdighed. I den forstand lykkes bogen med at skabe den prisme, forfatteren gerne vil se *De Dødes Rige* gennem. Rasmus Vangshardt ser også antydningen af en ny, stoisk humanisme på den anden side af det nulpunkt, hovedpersonerne i de to romaner nærmest søvngængeragtigt bevæger sig frem imod. Nok går det mod afgrunden for de involverede, men varsler denne afslutning trods alt ikke også noget nyt? Noget der er på vej, men som de ikke selv kommer til at opleve. Som tragiske helte, der ofres for noget, der kommer efter dem selv; »ofrede forløbere« (s. 95).

Særlig tæt på *Trolddomsbjerget* og Thomas Manns kompleksitet som forfatter kommer fremstillingen, når forfatteren påviser en afgørende diskrepans mellem Thomas Manns Princeton-tale i USA i 1939, hvor romanen entydigt tages til indtægt for en »ny humanitet« (s. 52) på trods af romanens egen endog særdeles stærke interesse for dødssympatier i alle dens skikkelser. Medens Thomas Mann i Princeton-talen hævder at »*Trolddomsbjergets* tema er dødssympatiens overvindelse« (s. 53), fremhæver Rasmus Vangshardt, at slaget om dødssympatien aldrig afgøres endeligt i romanen (s. 53). Thomas Mann tolker således sin roman mere opbyggeligt og optimistisk end den litterære tekst giver belæg for. Det er en vigtig pointe, der vidner om Manns offentlige forvaltning af sit forfatterskab: At han som berømt forfatter i en bestemt historisk situation omkring Anden Verdenskrigs udbrud, der krævede en klar stillingtagen mellem demokrati og diktatur, valgte at fortolke sit eget værk på en ansvarlig måde ved at betone den humanistiske impuls i romanen.

Et selvstændigt punkt, og dybt forbundet med interessen for tilstedeværelsen af det romantiske i begge fortællinger, er diskussionen af, hvorvidt de afsluttende sider i *De Dødes Rige* rummer utopiske aspekter eller ej, hvilket rejser spørgsmålet om eventuelle lykkeforestillinger i de to romaner, der i forskellige grad og på vidt forskellige måder rummer nedadgående, for ikke sige ligefrem dekadente livslinjer og biografier.

I de afsluttende kapitler i bogen begrundes udførligt en »ikke-utopisk fortolkning« (s. 107) af slutningen i *De Dødes Rige*. Når det overhovedet kommer på tale, at romanen skulle rumme en slags idyl, er det, fordi der i værkets sidste linjer tilsyneladende finder en forsoning sted mellem brødrene Johannes Gårdbo (præsten) og Povl Gårdbo (lægen), der har været stærke ideologiske modstandere, og at bipersonen Kjeld Borgen, der først kommer ind hen mod romanens slutning, vækker idylforestillinger ved sin musikalske udfoldelse på skalmeje. Rasmus Vangshardt argumenterer detaljeret og gennem krydslæsninger med andre passager i *De Dødes Rige* for, at dette ikke ændrer det overordnede billede af romanens gennemgående fatalistiske livssyn og mange tungsindige skæbner.

Lige så enig man kan være i konklusionen, at en utopisk læsning af romanens slutning ville være ude af proportioner med romanens hele grundstemning og gennemgående toneart, ligeså overdrevent forekommer det at vægte fremstillingen i den grad omkring dette punkt. Ikke mindst fordi, med en formulering af Bent Haugaard Jeppesen, »utopien virker for sølle« (s. 136). *De Dødes Rige* er ikke drevet af en utopi, hverken i de mange skildrede individuelle livshistorier, fortællerstemmens toning af historien eller i hele det fortællingens landskab af generaliseret pessimisme, konflikter, intriger og kærlighedsforviklinger, der oprulles – eller i romantitlen selv for den sags skyld. Den generelle indsigt proklameres flere steder

i romanen: Den teknologiske og politiske udvikling skaber forhåbninger, som ikke indfries.

Det er svært at frigøre sig fra det indtryk, at studiet visse steder praktiserer kreative former for bøjninger i argumentationen for sine pointer: Det siges f.eks. at det er »usandsynligt, at *De Dødes Rige* skulle kunne forstås som helhed uden Nietzsche-kendskabet« (s. 24), senere at det ikke er »usandsynligt, at læsningen af *De Dødes Rige* (...) har påvirket *Trolldomsbjergets* tilblivelse« (s. 26 f.), og endelig at der er »reel sandsynlighed for at Mann har fundet sin inspiration i *De Dødes Rige*« (s. 27). Rasmus Vangshardt aflaster sig i sådanne formuleringer i alt for høj grad for en selvstændig og positiv argumentation og påvisning af sine teser til fordel for eksistensen af muligheder, der ikke kan udelukkes. Ligeledes med den gentagne brug af ordet »inspiration«, altså henvisning til kunstnerens beåndede og kreative tilgang til et materiale, som ikke i sig selv besidder megen forklaringskraft. Når det gælder Thomas Mann, ville det f.eks. være oplagt at præcisere inspiration som en inddragelse af f.eks. litterært materiale gennem en udpræget synkretistisk bearbejdningsmetode, hvor de enkelte kilder, iagttagelser og citater flettes sammen, således at den fælles rod mellem de forskellige fremtrædelsesformer, f.eks. myter, religioner og symboler, træder tydeligere frem.

Et andet eksempel på argumentationsmæssig freestyle: I prologen omtales Pontoppidans pessimistiske verdensbillede. Det hævdes, at samtidsbilledet af liberalismens bankerot og kulturens amerikanisering er mere end blot beklagelige fænomener i tiden. Bag ved disse historiske fænomener findes ifølge Pontoppidan-forskeren Knut Ahnlund forestillingen om livet »som en ond drøm« (s. 21). Som en slags yderligere belæg tilføjes det: »Især med tanke på, at det også var præcis et af de træk, Georg Brandes fremhævede ved Arthur Schopenhauers filosofi i en artikel, som Pontoppidan med stor sandsynlighed læste« (s. 21). Argumentationen bygger for det første på en stærk implicit antagelse om en meget direkte import af filosofisk tankegods fra en bestemt artikel i *Ude og Hjemme* fra 1884 ind i et litterært værk, hvilket for det andet er en dristig antagelse i betragtning af, at det var noget Pontoppidan *sandsynligvis* læste.

Pointen er ikke, at disse læsninger nødvendigvis er forkerte eller ikke har noget for sig, men at de 1) under alle omstændigheder burde være underbygget mere positivt og 2) i for høj grad ikke har taget højde for, at de eventuelt kunne vise sig at være rigtige, men af andre grunde end de anførte og formodede påvirkningsveje. Samme forestillinger eller livssyn er vel ikke i sig selv et endeligt og fældende bevis for indbyrdes påvirkning. Det er naturligvis et indicium på noget, men dette »noget« står tilbage som noget, der skal bestemmes nærmere. Med andre ord: Hvorfor ikke udvide interessen og spørge om, hvad det var, hinsides Schopenhauer, Nietzsche, Mann og Pontoppidan, og mange andre forfattere og tænkere

i tiden, der frembragte en så dyb pessimisme vedrørende menneskets manglende evne til at blive gennemsigtigt for sig selv og dets manglende evne til gennem teknologi, lovgivning og fremskridt at skabe menneskelykke i denne periode? Hvad var drivkræfterne og konteksten bag ved den indbyrdes lighed?

Livets febrile hemmeligheder slår af og til over i identitetstænkning, således at faktiske forskelle sprogligt sættes i skyggen af ligheden: Hvorfor egentlig insistere på, at der i *De Dødes Rige* er tale om »et højst sanatoriumslignende hotelmiljø« (s. 19), som dermed gøres mere lig med sanatoriet i *Trolldomsbjerget*, eller på at frøken Søholm i *De Dødes Rige* har en opfattelse, der er »nøjagtigt identisk med Naphtas ideologiske overbevisning om at sundhedsbesættelse er at gøre mennesket til et dyr« (s. 109). Hvad betyder i øvrigt »nøjagtigt« helt nøjagtigt i denne sammenhæng, hvor der under alle omstændigheder er tale om almene betragtninger? Det er, som om forskellene mellem de to romaner ikke anerkendes som mindst lige så informativ som lighederne. Det, der næsten ligner hinanden, kan også bidrage til at gøre forskellene tydeligere – uden af den grund at gøre pointerne mindre. Når man bringer noget tæt sammen, træder forskellene i sagens natur også tydeligere frem.

Når talen falder på forskelle og deres betydning: Særlig i betragtning af, at Rasmus Vangshardt udviser så stor en interesse for livsanskuelse og livstydning i romankunsten, er det påfaldende, at der ikke falder ét ord om den trods alt store forskel mellem den alvorlige, for ikke at sige alvorstunge og tungsindige tone i *De Dødes Rige* og den udpræget skælmske tone i *Trolldomsbjerget*, som bl.a. hænger sammen med, at sidstnævnte har karakter af et litterært laboratorium, hvori f.eks. politiske holdninger undersøges distanceret med et kritisk røntgenblik. Hvor samme generaliserede pessimisme og samme skuffede forventninger taler ud gennem flertallet af figurer i *De Dødes Rige*, er sanatoriet i *Trolldomsbjerget* et uafgjort møde mellem en mangfoldighed af livsanskuelser. Det er tydeligvis mere sjovt, pirrende og stimulerende for Hans Castorp at være syg på Manns sanatorium end for Jytte Abildgaard og Torben Dihmer at være livstrætte i en tidlig alder på Pontoppidans hotel.

Under tolkningen af den tvivlrådige Jytte Abildgaards karaktertræk, som er den mest gennemgående figur i *De Dødes Rige*, anvender forfatteren med en karakteristisk formulering: »en (...) skabelon fra Thomas Manns univers« (s. 77). Skabelonen uddybes med følgende bemærkning:

Det sydlandske, som Jytte tilskrives, er det vitale og livsdrukne hos Mann. Kunstner/borger-skellet er ofte centreret om en nord/syd-akse (...). Forstørret i eksempelvis *Døden i Venedig*, hvor aksens ordenens formende ro i det nordlige Tyskland, kaos og erotik i det sydlandske Venedig (s. 77).

Men skabelonen er langt fra så skabelonagtig som hævdet: Det nordlige er, om man så må sige, ikke så nordligt endda. Gustav von Aschenbachs indre kaos i *Døden i Venedig* (1912) står således delvist allerede i fuld flor, da han møder døden i dens nemt genkendelige skikkelse med sin »stumpnæsede fremtoning« og for korte læber, som afstedkommer rædselsfantasier om et asiatisk vildnis – vel at mærke under en rolig spadseretur i München ved højlys dag.

Set under ét er bogens rygrad et grundigt, detaljeret og fordøjet kendskab til sine romanklassikere og en ligeledes detaljeret rekonstruktion ikke mindst af den brogede skare af mytologiske skikkelser i europæiske ånds- og litteraturhistorie, som har præget vores fælles forestillinger og bevidsthed. Bogen introducerer og rekonstruerer overbevisende disse figurer og brugen af deres betydningslag i de to litterære værker. Således indfrier Rasmus Vangshardt også de mere formidlende ambitioner med fremstillingen, der nævnes i forordet. Også gennemtrængningen af det komplicerede tema dødssympatien og sygdomsmotivet, som den kommer til udtryk i en række musikkompositioner i *Trolldomshjerget*, bør fremhæves som vellykket. Det er, som om den del af bogen bevæger sig i et roligere leje og konkluderer forsigtigere og mindre hårdt.

Livets febrile hemmeligheder er primært optaget af slægtskabet og identiteten mellem de behandlede værker, men reducerer desværre til tider erkendelse og analyse til genkendelse. Denne drift mod mønstergenkendelse ville have haft mere forklarings- og overbevisningskraft, hvis forfatteren havde givet mere plads til differentieringer, distinktioner og kontekstualiseringer – man kunne kalde dem erkendelsens variable – i sin tekstlæsning. Tilliden til at den blotte og almene kategorisering, som undervejs ofte finder sted gennem overbegreber som realisme, naturalisme, romantik og metafysisk, i sig selv rummer en indsigt, producerer erkendelse og bidrager med selvstændig forklaringskraft, er gennemgående for stor. Det er ofte det, der kommer før generaliseringen, og som ligger til grund for abstraktionen, som erkendelsesmæssigt er mest interessant. Eller som filosofen Ernest Cassirer sammenfatter det i sine betragtninger over erkendelse i ånds- og humanvidenskabernes: »Sammenfatningskraften beror på leddelingskraften; jo mere distinkt den sidste opererer, desto mere præcist og fyndigt fremtræder den første« (Ernest Cassirer: *De symbolske formers filosofi – udvalgte tekster*, Gyldendal 1999, s. 51).

Det er fristende at give *De Dødes Rige* det sidste ord i diskussionen mellem kategori og erkendelse i forhold til forståelse af romanen selv. Rasmus Vangshardt indleder sin bog med Jyttes konstatering vedrørende menneskets manglende indsigt i sit eget sjæleliv. Mod slutningen af *De Dødes Rige* og mange livserfaringer rigere – bl.a. gennem de to brud med Torben Dihmer – er Jytte blevet ikke så lidt klogere på sig selv i forhold til sit forfejlede kærlighedsliv: »Havde hun besnakket

sig selv til at mistvivle om sin kærlighed, fordi den var kysk og stille?» (bd. II, s. 237, Gyldendal 1982). Passagen, der vidner om Jyttes modne selvindsigt, bruges overraskende nok ikke nogetsteds i bogens analyse, selv om den i høj grad understøtter Rasmus Vangshards tese om den undervurderede romantik i romanen. Jytte har, som den vitale drengepige hun var i sin ungdom, set kærligheden gennem den romantiske kategori, dvs. gennem idealet om en stormfuld og dramatisk forelskelse, men derved også overset kærlighedens konkrete empiri.

Henrik Stampe Lund

Ben Hellman: Hemma hos Tolstoj. Nordiska möten i liv och dikt. Stockholm: Appell förlag, 2017. 560 sider. ISBN: 978-91-9832-759-5. Vejl. pris: 259 svenske kr.

Hvert år, når jeg underviser nye studerende i russisk kulturhistorie, opstår der et dramatisk højdepunkt, når vi kommer til Lev Tolstoj (1828-1910). Hans livslange sandhedssøgen skabte ikke bare fascinerende litteratur men også en fascinerende person, der især i sit sene liv blev både berømt og berygtet verden over. Den russiske kulturhistorie er ikke ligefrem fattig på dramatik omkring store personligheder, men Tolstoj udvikler sig alligevel til at blive den mest radikale af dem alle på måder, som til stadighed fascinerer også unge mennesker. Det er denne sene, radikale Tolstoj (ca. 1880-1910), som er omdrejningspunktet i Ben Hellmans bog *Hemma hos Tolstoj. Nordiska möten i liv och dikt* – den pacifistiske, vegetariske, asketiske godsejer og bondeklædte bibelfortolker, som stadig skrev både essays og litterære værker, men forsagede al litteratur og kunst, der ikke var forståelig for menigmand og ikke skabte kristne følelser.

Hellmans interesse er, som undertitlen indikerer, nordiske møder med Tolstoj i både liv og digt, og hermed mener han alle dokumenterede svenske, norske, danske og finske besøg, al bevaret nordisk korrespondance, spor af Tolstojs læsninger af nordisk litteratur samt nordiske spor i hans litterære værker og (i mindre omfang) spor af Tolstoj i nordiske værker. Det er på flere måder en unik udgivelse. For det første på grund af emnet, hvor fokus på en så specifik kulturudveksling åbner for mange ellers oversete detaljer, og hvor den inkluderende tilgang – med inddragelse af både liv og digt og af hele det nordiske område – tegner et kulturhistorisk felt, som er metodemæssigt ambitiøst og på sin vis kaster en handske til os i Norden: Det udfordrer os på vores tendens til at tænke nationalt og bilateralt, når

vi studerer vores historiske relationer til Rusland (og sikkert også andre lande). For det andet er værket ekstremt solidt baseret på arkivmateriale og tilhørende research, og alt præsenteres omhyggeligt og præcist, hvilket også de afsluttende 50 siders noter vidner om. Omstændeligheden truer måske nok med at tynge værket, især for dem, som ikke primært er interesserede i Tolstoj selv, og ikke mindst hvor der inkluderes møder og korrespondancer med nordiske personer, som ikke selv er interessante kulturpersonligheder eller overhovedet identificerede. Men her kommer heldigvis en tredje kvalitet ved bogen til undsættelse, nemlig Hellmans fremstillingsstil. Han komprimerer og komponerer med fast hånd, med tørre sidebemærkninger og pointerede drejninger af stoffet og med sans for både tragiske skæbner og komiske tosser, hvilket gør langt de fleste afsnit yderst læservenlige og ofte decideret underholdende.

Bogen er systematisk opbygget, overordnet efter typen af kontakt med Tolstoj, og herefter behandles de forskellige nordiske personer en for en. Denne komposition giver naturligvis visse overlap, hvor der både er møder og korrespondance med de samme, og selv om der gives interne henvisninger, er det en læserudfordring at huske, hvem de tidligere præsenterede personer nu lige er. Igen kommer Hellman til hjælp med et udførligt navneindeks bag i bogen, i øvrigt suppleret af et indeks over Tolstojs værker.

Den første og største del af bogen dokumenterer nordiske besøg hos Tolstoj – af tolstojanere og andre sympatisører, af oversættere og filologer, og af folk engageret i velgørenhed, især i forbindelse med den russiske hungersnød 1891-92. Vi får præsenteret gæsternes formål, deres indtryk af Tolstoj og hans og hans families (simple) indretning og (livlige) tilværelse på godset Jasnaja Poljana samt hans og hans families indtryk af gæsterne. Enkelte besøg rummer ikke rigtig noget spændende i nogen af aspekterne og kunne have været udeladt; det samme gælder enkelte sandsynligvis opdigtede besøg, som Hellman minutøst afslører som utroværdige; men de fleste giver anledning til mange nye detaljer om Tolstoj (hvem kendte måske hans yndlingsåbning i skak?) og indblik i hans opfattelse af de nordiske lande og deres kultur og litteratur. Herefter følger to relativt store afsnit. Det første gennemgår brevene, hvor der i arkivet findes omkring 120 nordiske – i alt modtog han mere end 50.000, heraf ca. 9.000 fra udlandet. De kommer fra beundrere, som vil takke, rose og lykønske, men i nogle tilfælde også tilbyde den af kirke og tsar udskældte og censurede forfatter eksil, for eksempel i det trykke Danmark; andre ser den berømte næstekærlige greve som en mulig redning fra fattigdom og ulykke, og atter andre vil bare gerne have en autograf. Bogens følgende afsnit redegør for de nordiske værker i Tolstojs enorme privatbibliotek: H.C. Andersen, Søren Kierkegaard, Georg Brandes, Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Knut Hamsun mfl., med redegørelse for hvad der vides om hans læsning

af og holdning til dem. Før det afsluttende afsnit om mulige nordiske prototyper i hans romaner, som er bogens korteste og også mindst interessante, er der et knap så kort afsnit om relevante nordiske priser og kongresser. Det drejer sig her specifikt om fredskongressen i Haag 1899 og i Stockholm 1909/1910 samt Nobelprisen i litteratur og Nobels fredspris. Ligesom Tolstoj blev kontaktet og involveret i begge kongresser, men af forskellige grunde ikke kom til at deltage i dem, var han i flere år i spil til begge Nobelpriser, men fik ingen af dem og ønskede da heller ikke at få dem. Her er det fascinerende at læse hans forsøg på at undgå at blive berømmet, sat over for de velmenende beundreres ihærdighed – og at få indblik i, hvordan Tolstojs undvigelser i tilfældet med litteraturprisen paradoksalt nok fik støtte fra Det Svenske Akademis i mange år ret enerådende ekspert i slavisk litteratur, den svenske journalist, oversætter og ruslandsrejsende Alfred Jensen, der vurderede Tolstoj som uværdig til prisen på grund af hans aktuelle livssyn, uagtet de mesterværker han tidligere havde skrevet.

Det er et gennemgående motiv i bogen, at kulturudvekslingen ofte har form af en beundrende henvendelse, som Tolstoj tager imod, men som han også er hudløst ærlig over for, og det gælder både håndteringen af anmodninger og ærinder, vurderingen af forfattere eller oversættelser og reaktionen på deres opfattelse af ham og hans rolle. Enkelte gange kom han dog til kort. Således da den vildeste af alle besøgende, Abraham von Bonde – en svensk særling, som i ekstrem form udlevede en filosofi der mindede om Tolstojs – uden videre indlogerede sig på Jasnaja Poljana uden ejendele og næsten uden en trævl på kroppen. Til sidst blev hans uhæmmede tilstedeværelse for meget for selv den rummelige Tolstoj-familie, og han blev sendt videre på sin vandring. De tåbelige autografjægere blev konsekvent ignoreret af Tolstoj, folk i nød måtte han pga. omfanget af henvendelser efterhånden sige nej til, mens de, der skrev om rettigheder til hans værker, fik at vide, at han for længst havde frigivet alle rettigheder til alle værker, som det derfor stod alle frit for at udgive og oversætte. Nok måtte mange brevskrivere, ikke mindst hvis deres ærinde eller sprog var uforståeligt for Tolstoj, finde sig i ikke at få noget svar fra ham, men mange fik svar fra enten greven selv (ca. 9.000 svarbreve er bevarede) eller en anden i hans familie, og han plagedes af dårlig samvittighed over ikke at kunne svare alle. Som vi får mange eksempler på, var Tolstoj generøs over for sine medmennesker med både sine midler, sit hus og sin tid, så længe besøgene passede ind i hans daglige rutine med måltider, arbejde og spadsereture, men han virker samtidig ofte næsten grov, for tro som han var mod sit sandhedsideal, sagde han som regel sin mening, ikke mindst om yndlingsaversionerne: indbildskhed og prætentios modernisme.

Som det vil være nogle bekendt, forsagede den sene Tolstoj også sine egne store romaner, *Krig og fred* (1865-69) og *Anna Karenina* (1873-77), som ellers var

dem, der havde ført til og fortsat bibeholdt hans status som stor og vigtig forfatter i Rusland og i verdenslitteraturen. Den slags berømmelse ønskede han ikke, men det medfølgende ansvar tog han alligevel på sig. Derfor er det ikke så meget decideret litterær udveksling, der beskrives i Hellmans bog, selv om litteraturen stadig er et vigtigt medium for og anledning til debat og udveksling. Det handler ikke ret meget om form, stil og sprogkunst, men så meget desto mere om temaerne (i livet som i litteraturen) tro og sandhed, livsførelse og moral (ikke mindst kønsморal), krig og militærnægtelse, og hvordan den enkelte kan bidrage til en god og sand udvikling for menneskeheden. For Tolstoj ligger ansvaret og muligheden hos den enkelte, ikke i organisationer og politik og slet ikke hos ledere, der tror, de kan styre livet fra toppen. Bogen giver flere eksempler på nordiske aktører, der går fejl af Tolstoj og prøver at spænde ham for et projekt, som i hans øjne er politisk. Et udfoldet og gennemgående eksempel, som dominerer de finske forbindelser med Tolstoj, er det finske spørgsmål i begyndelsen af 1900-tallet – storhertugdømmet Finlands selvstændighedsønsker over for truslen om øget russisk dominans – og heller ikke protesterne mod ungarnes undertrykkelse af det slovenske sprog får nogen støtte fra ham.

Sprogbeherskelse, herunder kendskab til fremmedsprog, var tydeligvis afgørende for Tolstoj som et praktisk redskab, men det var ikke noget, han ønskede at koble til en national dagsorden, som i hans øjne altid var af det onde og til skade for menneskehedens forbrødring. Det er herligt at se, hvordan Tolstoj – og hans familie – begik sig flydende ikke kun på russisk og det russiske adelssprog fransk, men også på tysk og engelsk, og Hellman følger fornemt trop ved at citere frit fra alle disse sprog og diskret anføre de svenske citatoversættelser i noterne. Også finsk oversættes i bogen til svensk, mens dansk og norsk anvendes på linje med bogens svenske. Det er et passende valg for en bog, der i den grad handler om kulturudveksling på tværs af nationale og sproglige grænser og er baseret på præmissen om et nordisk fællesskab i forhold til Tolstoj og i det hele taget. I denne bog lærer vi også, at Tolstoj endda interesserede sig for esperanto og med glæde modtog nordiske entusiaster inden for kunstsproget. De nordiske sprog bemestrede han dog ikke, og mange af de omtalte nordiske boggaver i hans bibliotek er således ulæste. Måske fik han i nogle tilfælde hjælp – eller bøgerne blev læst – af familiens svenske svigerdatter, Dora Westerlund, hvis mand, Lev Lvovitj, også lærte sig svensk.

Afsnittet om Lev junior og Dora er et af de mest interessante i bogen, og man ærgrer sig her over den valgte emneafgrænsning, som gør, at vi kun hører om sønnen og svigerdatteren, så længe de bor eller er på besøg på Jasnaja Poljana, og ikke følger deres historie til ende efter flytning til Sverige og skilsmisse. Man sidder tilbage med et ønske om en mere udfoldet behandling af netop denne svensk-russi-

ske forbindelse med dens kulturelt men også menneskeligt dramatiske elementer. Bare beretningen om svigerdatterens svenske indretning af parrets fløj på Jasnaja Poljana rummer et fantastisk svensk-russisk (eller -tolstojsk) kultursammenstød: Den antimaterialistiske Tolstoj ser med afsky på de utroligt mange møbler og ting, der ankommer fra Sverige (kan man tænke sig noget mere overflødigt og dekadent end antimakassarer!?!); hans hustru Sofja påskønner derimod den rene og lyse indretning af et ellers mørkt og tungt hjem – man ser det levende for sig, denne ikea-ficering af den traditionelle russiske godsejendom. Svigerdatterens gode sind og kærlige omgang med både svigerforældre, tjenestefolk, gæster og egen børnefolk bløder dog efterhånden den gamle greve op, og han kan da også med tilfredshed konstatere, at hun selv med tiden bliver lidt jasnapoljariseret, som han udtrykker det.

Af de nordiske forfattere brød Tolstoj sig ikke om Ibsen og Strindberg, og heller ikke Hamsun, som han alle indrangerede i samme store skare af dekadente moderne forfattere med et livssyn langt fra hans eget, som Hellman udtrykker det. Selma Lagerlöf, som ellers var populær i Rusland og fik Nobelprisen 1909, synes Tolstoj mærkeligt nok ikke at have kendt til. Men H.C. Andersen kendte han, og han satte ikke mindst stor pris på *Kejserens nye klæder*, hvis hovedmotiv han anvendte flere steder i sine egne skrifter. Søren Kierkegaard forsøgte Tolstoj at forstå, men fandt ham både for kringlet at læse og for »hidsig« – og han opfordrede flere gange oversætteren Peter Emmanuel Hansen til ikke bare at oversætte, men også formidle Kierkegaard i mere enkel form.

Denne Peter Emmanuel Hansen (1846-1930) er ikke en hvem som helst, men må faktisk udnævnes til at være Hellmans anden hovedperson ved siden af Tolstoj. Det var danske Hansen, som i en ung alder kom til Rusland som telegrafist og blev russisk gift, der igennem mange år identificerede interessefællesskaber hos forskellige nordiske forfattere og Tolstoj, og sørgede for ikke bare at oversætte dem, så de kunne læse hinanden, men også at sende eller personligt overbringe sine oversættelser til de nulevende af dem. Han oversatte en del Tolstoj til dansk og det direkte fra russisk, mens mange andre af de florerende oversættelser var relæoversættelser fra primært tysk eller fransk; og ikke mindst sørgede han (og hans kone) for, at Tolstoj kunne læse førende nordiske forfattere på russisk. At Tolstoj overhovedet hørte om Kierkegaard, selv så mange år efter Kierkegaards død, synes at være Hansens fortjeneste, og han gjorde meget for at få Tolstoj overbevist om den danske filosofers relevans for Tolstojs egen tænkning. Ligeledes forsøgte han ihærdigt at få Tolstoj til at se kvaliteterne i Ibsens værker, og Tolstoj stolede nok på sin ven og oversætter til at blive ved med at læse flere værker, men fortsatte ikke desto mindre med næsten kun at tale dårligt om dem.

Flere andre oversættere til og fra de nordiske sprog optræder i bogen, og deres afgørende rolle for den studerede kulturudveksling er en vigtig pointe, som Hellman, der selv er en førende oversætter af russisk litteratur til svensk, har stor sans for og viser mange eksempler på, dog uden at gøre noget stort nummer ud af det. Det er i det hele taget kendetegnende for bogen, at det er op til læseren at opdage dens mange store kvaliteter og vigtige overordnede pointer undervejs i læsningen. Dette skyldes dog formodentlig beskedenhed, for der er ingen tvivl om, at Hellmans grundige udforskning af dette meget specifikke emne er foretaget på grundlag af velgennemtænkte præmisser og med kyndig sans for de mange aspekter, der skaber kulturhistorie og muliggør kulturudveksling som sådan. Og den »nordiske« pointe er som nævnt vigtig i sig selv: Vi skylder Hellman en stor tak for at have givet os ikke bare den finske eller finsk-svenske Tolstoj, men hele Nordens Tolstoj.

Tine Roesen

Bjarne S. Bendtsen: Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939. Aarhus: Klim, 2018. 585 sider. ISBN 978-87-7204-004-2. Vejl. pris: 399,95 kr.

Måske vover Bendtsen sig lidt for langt ud ved indledningsvis at påstå, at Første Verdenskrig ligefrem er »den glemte krig« (s. 15) i den kollektive bevidsthed i Danmark. Men utvivlsomt har han ret i, at Første Verdenskrig ikke spiller nogen nævneværdig rolle i den danske erindringskultur sammenlignet med krigene i 1864 eller 1940-1945. *The Great War* eller *La grande guerre*, som Første Verdenskrig betegnende nok kaldes på andre sprog, huskes i Danmark fremfor alt som præludiet til den såkaldte genforening i 1920. Også litteraturen om krigen er blevet offer for denne »historisk[e] og kulturel[le] amnesi« (s. 498). Bønnelyckes *Spartanerne* (1919), krigsdigtene i Broby-Johansens *Blod* (1922) eller Paludans *Jørgen Stein* (1932-1933) er – sandt nok – kanoniserede, selv om Bønnelyckes krigsdigtning gerne bagatelliseres som avantgardistiske skriveøvelser uden eksistentiel alvor. Men langt størsteparten af litteraturen om krigen – ikke mindst den mere dagsaktuelle, kulørte og/eller underholdende slags – er hurtigt gået i glemmebogen.

Efter at have læst *Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939* kan læseren dog ikke længere være i tvivl om, at »krigen

fylgte umådeligt meget i den danske offentlighed» (s. 22) og i den kollektive bevidsthed. Bogen er en omarbejdelse af forfatterens ph.d.-afhandling fra 2011 og virkelig noget af en forskningsmæssig bedrift. Bendtsen fremlægger en mursten af en bog med 1591 fodnoter, som bygger på en dybt imponerende samling af kildemateriale: skønlitterær 'krigslitteratur' fra Danmark såvel som fra udlandet, samtidige debatbøger og krigsreportager, filmmanuskripter og film, brevsamlinger, hvidbøger, talløse avisbidrag, artikler i tidsskrifter, satireblade, revytekster, materiale fra arkiver rundt om i landet osv. osv. Der er næppe en sten, som ikke er vendt under affattelsen af bogen, der argumenterer mod et forsimplet billede af krigstidens Danmark som et »Pusling-Land, som hygger dig i Smug, mens hele Verden brænder om din Vugge« (Aakjær), og mens gullaschbaronerne i læ af krigens tjente store penge.

Bendtsen lægger ud ved at præsentere emnet som en kritisk kommentar til krigens tavse muser (*inter arma silent musae*) og giver et overblik over forskningslitteraturen og sit kildemateriale og ved at opridsede de forestillinger om den kommende krig, som findes i 'invasionsromaner' som Karl Larsens og Victor Dalhoff-Nielsens *Dommens Dag* (1908), der skildrer et tysk overraskelsesangreb mod Danmark. Anden del af bogen (»Mellem fronterne«) drejer sig om, hvordan krigsudbruddet oplevedes i Danmark, og om den danske »blækkrig« (s. 177) i den publicistiske offentlighed. På baggrund af pressedækningen konkluderer Bendtsen, at 1864-traumet var et vigtigt referencepunkt for diskussionerne omkring krigsudbruddet (s. 81), som ikke ligefrem var ledsaget af begejstring, men som dog oplevedes som en kortvarig eufori, en »*Augusterlebnis* forstået som sammenhold på tværs af partier og tidligere skarpt kolliderende klasse- og holdningsmæssige fronter« (s. 104). Selv om Danmark erklærede sig neutralt, blev neutraliteten og dens moralske forsvarlighed diskuteret meget, ikke mindst af den danske intelligentsia. Blandt deltagerne i denne debat tælles Betty Marie Ahlberg, Georg Brandes, Viggo Cavling, Johannes V. Jensen, Johannes Jørgensen, Karl Larsen, Karin Michaëlis, Harald Nielsen, Helge Rode med flere, og Bendtsen analyserer deres stillingtagen og diskurser udførligt og overbevisende.

Tredje del handler om »[d]anske krigserfaringer på hjemmefronten« (s. 179). Kapitlets hovedemne er en absolut læseværdig, mangefacetteret og empiribaseret analyse af gullaschbaronen som en – socioøkonomisk såvel som kulturel og litterær – dansk topos i sammenligning med lignende topoi om krigsspekulanter i andre lande. Bendtsen peger bl.a. på, at de rigtig store penge blev tjent på skibsfart og aktiespekulationer og ellers med den mere traditionelle landsbrugseksport til begge sider i krigen. Gullaschbaronen må derfor nok tydes – i det mindste delvis – som symbolsk syndebug for en anløben krigsøkonomi, kendetegnet ved kynisk indtjening og spekulation. Kapitlet afsluttes ved at kaste et blik på sik-

ringsstyrken og sømændene, og hvordan deres indsats blev omtalt bl.a. i skønlitterære værker.

Analysens fokus flyttes i fjerde del bort fra Danmark hen til de personer, som faktisk deltog i selve krigen: de ca. 25-30.000 dansksindede nordslesvigere på tysk side foruden de danske frivillige og sygeplejersker på begge sider af konflikten. Indledningsvis vender Bendtsen sig mod Walter Benjamins forestilling om, at erfaringerne fra verdenskrigen var et fuldstændig grundlæggende brud med gamle erfaringer i en grad, så det ikke straks kunne fortælles (første gang formuleret i »Erfahrung und Armut« i 1933). Bendtsen kan dokumentere, at der allerede under krigstiden fandtes adskillige selvbiografiske og mere eller mindre fikcionaliserede brevromaner og erindringer med udgangspunkt i krigen og søger forklaringen på det senere »krigsbogsboom« mod slutningen af 1920'erne i økonomiske forhold (s. 284-285). Virkningsæstetikken i de skrifter, som gennemgås i dette kapitel, beror ikke kun på en effektiv måde at fortælle om krigen, men endnu mere på hvad Bendtsen under henvisning til Samuel Hynes (*A War Imagined*, 1990) kalder »den direkte erfarings autoritet« (s. 281). Spørgsmålet om skildringernes empiriske troværdighed og autenticitet spiller af gode grunde en central rolle i Bendtsens omhyggelige redegørelse for værker som Erich Erichsens succes *Den tavse Dansker* (1916) eller Johannes Reiff's *Gennem Skyttegrave* (1929). Opmærksomheden rettes også imod, hvordan nordslesvigeres krigsdeltagelse retfærdiggøres, hvad der var et brændende spørgsmål i tiden, og tilsvarende blev det i litteraturen, både i den mere dokumentariske og i den decideret fiktive (som tages op senere i del fem). Grundene til at gå i krig for den tyske arvefjende, som stod i vejen for selvbestemmelsesretten, var forskellige: Man kunne gøre sin pligt på trods af sin danske hjemstavnsloyalitet og være tro mod den tyske stat, hvor man var undersåt, men man kunne også gøre det for at undgå repressalier mod familien eller for at opretholde dansk neutralitet (i bakspejlet undertiden også udlagt som et blodoffer, der efter krigen muliggjorde genforeningen) – og i enkelte tilfælde for simpelthen at opleve det store eventyr i krigen.

Femte del handler om »Krigens aftryk i den neutrale hjemmefronts litteratur og kultur« (s. 399). Det skal med det samme siges, at Bendtsen godt er klar over, hvor problematisk det er at skelne skarpt mellem 'selvoplevede' krigsskildringer og »skildringer af en forestillet krig« (s. 399), men den idealtypiske differentiering giver dog heuristisk god mening. Kapitlet indeholder ikke kun læsninger af værker, som giver liv til fronterfaringer under og efter krigen (Sophus Michaëlis' *Træbukken* (1918), Emil Bønnelyckes *Spartanerne*, Broby-Johansens *Blod m.fl.*), men også af de mange bøger og skuespil, som skildrer krigens indvirkning på Danmark på anden vis. De personlige erfaringer spiller i den samtidige reception af disse bøger en afgørende rolle:

Det er ikke kun fordi den, der ikke selv har oplevet krigen, ikke kan skildre den i mangel på viden om, hvordan det virkeligt er *derude*, det er i lige så høj grad fordi forfatteren hjemme i sin lune stue ikke har lov til at spekulere i og dermed besudle de andres lidelser på slagmarken (s. 458).

Desuden inddrages i dette kapitel danske spillefilm, hvor krigen også var et emne – dog i forhold til op til 200 spillefilm om året omkring 1914 ikke nær så prominent, som Bendtsen synes at mene (s. 423). *Nordisk Films Kompagni* var som det største produktionsfirma nemlig næsten udelukkende rettet mod det internationale marked, hvor krigsfilm normalt mødte modstand fra censurens side i de forskellige lande. Kapitlet afsluttes med Pontoppidans famøse »Et Nytaarsønske« (1929) samt diskussionen derom og med Paludans *Jørgen Stein* som en »krigsroman uden krig« (s. 489).

Den sidste og sjette del består mestendels af en sammenfatning, suppleret med en omtale af de krigsromaner, som hidtil ikke var blevet nævnt i bogen, og en udvidelse af perspektivet mod den litterære nutid.

Bendtsen indfrier i den vægtige *Mellem fronterne. Første Verdenskrigs aftryk i dansk litteratur og kultur 1914-1939* fuldt ud, hvad titlen lover: at kortlægge verdenskrigens påvirkning af dansk litteratur og kultur. Under undersøgelsens gang hæves en masse forfatterskaber ud af glemslens mørke, og de talrige tekster præsenteres med veloplagte, undertiden ironisk farvede referater og indsigtfulde analyser. I det hele taget præges bogen af en imponerende sagkyndighed og detailviden, der bidrager til et nuanceret billede af krigens aftryk; og det komparative perspektiv muliggør en sammenligning af den danske situation med krigens litterære og kulturelle refleksioner i andre lande.

Som læser skal man dog også være opmærksom på bogens – i betragtning af emnets omfang uundgåelige – begrænsning, som titlen allerede implicit signalerer. Begrebet 'aftryk' er, ligesom 'nedslag' og lignende metaforer, som bekendt ingen analytisk kategori, og Bendtsen diskuterer heller ikke, hvordan mon 'aftryk' kunne konceptualiseres. Om sin metodologiske tilgang til materialet skriver han selv lidt tåget, at den er »en blanding af greb fra litteratur- og historieforskning, hvor jeg i afhandlingen arbejdede med begrebet litteraturhistorie som en af de såkaldte bindestregshistorier og med tryk på historie« (s. 9). Forfatteren er i det hele taget ikke synderlig interesseret i store, styrende teser (selv om bogen indeholder mange værdifulde iagttagelser og småteser), og endnu mindre i litteraturteoretiske overvejelser fx omkring genreproblematikken. Hans intention er at tegne et bredt, stofmættet kulturhistorisk billede, en slags kulturel arkæologi, hvor simpelthen *alt* skal med – en slags 'tæt beskrivelse', som på en vis måde forudsætter en læser, som er mindst lige så begejstret for emnet som forfatteren selv. Hans formål er at

levere et bidrag til »kulturhistorien i Danmark og [krigens] virkninger på dansk kultur« (s. 32). Det gør han glimrende, men den grundlæggende kulturhistoriske vinkel på emnet indebærer, at visse diskussioner i den internationale forskning om litterær bellografi ingen eller næsten ingen rolle spiller i bogen, i hvert fald ikke som analysestruktur. Dertil hører diskussionen om muligheden for at repræsentere krig i det hele taget og i relation til forskellige medier, om krigslitteraturen som den kollektive erindrings medium eller som emotionaliseringens medium, om kropslighed i krigslitteraturen, om krigens metaforik, om sammenhængen med det sublime m.m. Hvorledes krigserfaringen var ansvarlig for et nyt sprog og nye litterære strategier, i særdeleshed for udformningen af den avantgardistisk-moder-nistiske litteratur, har ligeledes været et stort emne i litteraturvidenskaben – Hazel Hutchison kaldte ikke for ingenting sin bog om amerikanske forfattere under Første Verdenskrig *The War That Used Up Words* (2015).

Når det er sagt, må der dog tilføjes, at den almindelige krigserfaring i Danmark – trods de hen imod 5.000 faldne dansksindede og danskere – for det første ikke tåler sammenligning med krigserfaringen i de krigsførende lande. For det andet karakteriseres de danske litterære tekster om Første Verdenskrig – med undtagelse af enkelte tekster fra Bønnelyckes, Nygaards eller Broby-Johansens hånd – ikke netop ved æstetiske nybrud, men snarere ved at holde fast i etablerede skrivemåder og litterære skabeloner. Bendtsen er tydelig i sine domme, når han fastslår, hvor middelmådige eller æstetisk skuffende mange af de undersøgte tekster er. Her er ingen glemte mesterværker at finde, som kunne korrigere den litterære kanon. Det mindsker selvfølgelig ikke teksternes *kulturhistoriske* værdi og retfærdiggør samtidig den mere kulturhistoriske og mindre litteraturvidenskabelige tilgang, som bogen har.

Bogen byder på mange (farve-)illustrationer; der er karikaturer, bogomslag, portrætter af forfattere og lignende med interessante kommentarer. I betragtning af bogens omfang har man nok lov til at se bort fra enkelte slåfejl, en manglende kursivering hist og her og dårlige orddelinger. At to afsnit gentages umiddelbart efter hinanden (s. 459-460), burde et forlag dog lægge mærke til ved sidste gennemsyn. Personregistret (s. 559-564) kunne have været et fortræffeligt hjælpemiddel til at gøre tekstens væld af informationer nemt tilgængelige – men desværre er det helt uigennemskueligt, hvilke af de mange omtalte personer der er taget med (og hvorfor), og hvilke ikke. Den sidste gruppe omfatter i hvert fald rigtig mange. Det er synd, for denne bog havde fortjent bedre. Den er et sandt pionerarbejde, som vil blive stående som standard- og referenceværk, og som gerne kunne blive optakten til en systematisk og længe savnet historie om den danske krigslitteratur gennem tiderne som et bidrag til den internationale forskning om bellografi.

Marta Norheim: Oppdateringar frå lykkelandet. Røff guide til samtidslitteraturen. Oslo: Samlaget, 2017. 396 sider. ISBN: 978-82-5219-419-7. Vejl. pris: 349 norske kr.

Mens litteraturkritik i DR er endegyldigt afskaffet eller rettere, efter laveste fællesnævners princip, afløst af forfatterinterviews og mere eller mindre overfladisk publikumsleflende præsentation, har man i NRK (Norsk Riksringkasting) opretholdt traditionen tilbage helt fra 1927 for analyserende, perspektiverende og diskret vurderende omtale af nye bøger. Hovedrollen indtages her af Marta Norheim (f. 1955), som både har virket i Bok i P2 og Kulturnytt, og som for en mangeårig indsats blev kåret til »Årets litteraturkritiker« 2002. Siden har hun udgivet essaysamlingen *Friksjonar* (2011), som hun modtog Språkprisen for, og oversigtsbogen *Røff guide til samtidslitteraturen* (2007). Ti år efter sidstnævnte friske bud på en overvejende indholdsorienteret litteraturhistorie kommer så opfølgeren *Oppdateringar frå lykkelandet*, der kort skal beskrives, vurderes og diskuteres her.

Og hvorfor så lige det? Først og fremmest fordi Marta Norheims aktuelle oversigt giver klar, udførlig besked om, hvad der rører sig i den unge norske litteratur. Undertitlen kan forekomme en smule vildledende al den stund såvel lyrikerne som de ældre prosaister er valgt fra, skønt de vel også laver »samtidslitteratur«. Bogen handler nemlig kun om skønlitterær prosa udgivet efter 2005, overvejende den del heraf, som er skrevet af forfattere med debut i selve perioden. Det myldrer derfor med navne og titler, som kun de færreste danske læsere vil kende, og som næppe nogen anden norsk læser end netop Norheim ville kunne have holdt styr på; men de ca. 100 bøger ordnes i overskuelige grupper, sådan at værkerne, næsten udelukkende romaner, fremstår som samlede svar på deres tid, dog vel at mærke gennem de spørgsmål, som kun litteraturen, ikke mediedebatten, kan stille. Dette stædigt gennemførte stof- og indholdsorienterede valg bliver på én gang bogens styrke og faglige svaghed.

Bortset fra det næstsidste af bogens 16 kapitler, en formmæssigt struktureret gennemgang af kortprosa og mere eller mindre realistiske noveller, holder Marta Norheims veloplagt lystlæsende, men alligevel saglige samtidsbeskrivelse konsekvent et *tematisk* fokus. Opmærksomheden rettes mod, hvad bøgerne »handler om«, deres konfliktstof, deres erfarings- og oplevelsesindhold, og derfor jo også deres hovedpersoner, som kritikeren uden undtagelse tager alvorligt og prøver at forstå, skønt mange af dem kan forekomme sære og skæve – eller præcis af denne grund. Hun forholder sig basalt nysgerrig og indtryksåben, hvilket kombineret med suverænt overblik sætter hende i stand til at finde skjulte forbindelseslinjer værkerne imellem. Mest sammenhængsskabende bliver den iagttagelse, at »lykkelandets« mennesker, de gennemgående stenrige nordmænd, ikke befinder sig videre godt med verden, hinanden og sig selv: »sjølv om vi har det bra, har vi det ikkje særleg

bra.« (s. 377). Der tegner sig generelt et billede af ensomme, udsatte enkeltindivider. Og tro endelig ikke, at kriserne kun rammer mellemgenerationen! I henseende til bekymringers omfang ligner de unge og de gamle i den nye norske litteratur hinanden mere, end de ligner den mellemliggende generation, »som har dagane fulle og slit med å turnere alle rollene, inkludert rolla som ansvarleg for dei eldste og dei yngste« (s. 87). Ingen går altså fullstendig fri for smerte. Krisetegnene florerer ikke overraskende især i de bøger, der handler om sygdom: Ifølge statistikken bliver vi sundere, men i litteraturen mere og mere syge, fastslår Norheim nøgternt. Efter kædepræsentation af en stribe nye »tilbagetrækningsromaner« kan hun konkludere, at der ligefrem tegner sig en type i tiden: »menneske i alderen 19-40 som har meldt seg ut, stengt seg inne, gått på en smell eller stukke av frå alt og alle. Dei føler at dei ikkje passar inn, eller dei vil ikkje passa inn i det etablerte samfunnet« (s. 231). Figuren var før i tiden mest en stakkels skuffet, bitter og retningsforvirret mand, men »i dei nyaste romanane er det mindst like vanleg at den retningslause er ei kvinne utan at mennene nødvendigvis har snappa definisjonsmakta« (s. 232).

Læg her mærke til den sidste, formentlig Bourdieu-inspirerede glose, som vidner om Marta Norheims med konsekvens fastholdte bestræbelse på at anskue den nyeste litteratur og dens ensomme, udsatte individer i et sociologisk eller i det mindste *socialt* perspektiv. Ingen kriser er for hende individuelle i ordets strenge forstand (s. 130). De isolerede, sårbare personer siger nemlig noget om den verden, de ikke tager del i (s. 351). Kriserne kaster hver gang lys over særlige personlige skæbner, men disse lader sig med fordel opfatte som brudflader eller konfliktzoner, hvor samfundet, tiden eller kulturen støder imod udsatte sjæle, følsomme kroppe, og presser dem ud over kanten (s. 130). Dermed får Norheim også peget på, at når bøger handler om enkeltpersoner med minimalt netværk omkring sig, gør dette ikke værkerne upolitiske eller selvoptagede, selv om romanpersonerne meget vel kan være begge dele (s. 354). Husk i den forbindelse på, at individer af i dag via sociale medier måske nok har adgang til tusinder af kontakter, men at digitaliseringen og den øgede globale medialisering også har gjort det muligt at leve i det norske eller for den sags skyld danske lykkeland uden møder ansigt til ansigt, uden virkelig *berøring* med andre mennesker.

Selv fremtræder Marta Norheim i sin bog som en »oplevelsessulten« læser, der ønsker at blive berørt:

Ein god, skjønnlitterær tekst har evna til å suge lesaren inn og la han eller ho oppleve det skapte universet som ei verkeleg verd så lenge ein er inne i det. Dette er skjønnlitteraturens store force: Vi kan leve os gjennom dei mest forunderlege, usannsynlege og fryktelege historier, vel vitande om at det alltid er sant og ikkje sant (s. 128).

Dette almene credo falder smukt i tråd med en viktig dimension af hendes kritiske strategi, nemlig opmærksomheden på *læserens medskabende rolle*, som teoretisk tænkt af bl.a. Umberto Eco og Wolfgang Iser. Om to efter alt at dømme tidstypiske krigsromaner af Jan Roar Leikvoll (1974-2014) og Liv Mossige (f. 1978) hedder det således, at når historien fortælles af folk, som mangler overblik og forståelse af deres egen rolle, må læseren »inn og operere både som fortolker og som moralsk kompass« (s. 169). Bøger om kærlighed og grænseoverskridende sex mellem helt unge piger og ældre mænd opfatter kritikeren som steder »der ein kan prøve ut det som ikkje kan prøvast ut i det verkelege livet og på rette sida af lova« (s. 259). Idet forfatterne bevæger sig ud i grumset farvand uden at sætte advarselsskilte op, appelleres der netop til læsere, som er voksne nok til at etablere kritisk distance, hvor dette behøves. Eller som det så slagfærdigt hedder om dansepigen i *Bangkok Baby* af Anne Helene Guddal (f. 1982): »Ho handlar. Tenkje kan lesaren gjere« (s. 268). Flere eksempler på receptionsæstetisk anlagte indfaldsvinkler kunne nævnes, bl.a. fra nyere noveller, hvor slutningen er åben og inviterer læseren til at digte videre selv (s. 314).

Nedslag af ovennævnte art kan muligvis efterlade det indtryk, at Marta Norheim begejstret synger med og digter med på hvad som helst. Dette er dog ingenlunde tilfældet. Hun ventilerer således eksplicit skepsis over for de slappe slutninger i påfaldende mange af samtidens norske romaner:

Når det strammar seg rundt ein person, så går han berre på eit tog, og så er det slutt på *den* romanen. Ein annan endar brått og uventa med sjølv-mordet til ein av bipersonene. Ein tredje stoppar bogstaveleg talt i lause lufta, og slik kunne eg halda på. Eg veit ikkje kva dette er eit uttrykk for: Har forfattaren nedprioritert slutten og tenkjer at dette ikkje er så farleg? Er det ingen skriveskular som underviser i kunsten å avslutte? Er forfatterne ute av stand til å finne noko og tyr til det første og beste berre for å bli færdig?« (s. 112 f.)

Kritikeren vil her gerne tro på, at der ligger en dybere tanke bag, men kan ikke frigøre sig fra fornemmelsen af,

at forfatteren har gjeve opp og sender meg ut av fengslende historier med eit slapt handtrykk som på ingen måte høver med stemninga boka har sett meg og dei andre leserane i. Vi har jo levd oss inn og blitt kjende og alt, kan du berre forlate oss her? Og på den måten? Vi lesarar har også kjensler! (s. 113)

Sidste sætning og ikke mindst dens lidt læserbrevsagtige, forbrugerklagenævns-lignende tone ville for 50 år siden have sendt en *hardcore* nykritiker op i det

røde felt. Men selv på baggrund af de relativeringer, som dogmet om det litterære værks autonomi berettiget er blevet udsat for siden 1970, vidner Norheims kritik af de slappe slutninger også om et teoretisk og litteraturanalytisk tab. Hvordan en fortælling slutter – eller tilsyneladende ikke slutter – kan i sagens natur ikke beskrives og vurderes uafhængigt af, løsrevet fra tekstens øvrige dimensioner såsom *retorisk struktur* (hvilke talepositioner oprettes og udnyttes?), *tropologi* (hvilke sproglige billeder skabes, og hvad bruges de til?) og *narrativ struktur* (hvilke fortællelag findes der, og hvordan er viden og ikke-viden fordelt imellem dem?).

Skal man forsøge at se Norheims kritik på vegne af det abstrakte læsende »vi« ikke som en kapitulation rent analytisk og litteraturteoretisk, men som en art forsøg på gyldig positionering, understreger den kritikerens forpligtelse over for det læserkollektiv, hun i bogen vil skrive og i radioen vil tale både ud fra og til, samtidig med at ordene vidner om hendes betoning af værdier, vurderinger og ikke mindst – affekter. I den forstand indgår hendes bog måske i litteraturkritikkens aktuelle 'affective turn'. Mindre påvirket, om overhovedet, er den af 'the archival turn' (med den nye interesse for skriveprocessen), og kun punktuelt forholder den sig til 'the spatial turn' og til Stedet i litteraturen, nemlig der, hvor det drejer sig om lokalt funderede kollektive »kommuneromaner« i kapitlet »Tilstandsrapportar«, hvor hun fagligt særdeles prisværdigt går i dialog med Tue Andersen Nexø og dennes *Vidnesbyrd fra Velfærdsstaten* (2016). *Oppdateringar frå lykkelandet* har desuden nogle steder taget farve af den internationalt fremvoksende 'eco-criticism', ikke mindst i kapitel 2 om klimakrise og dystopier, hvor der jongleres med både det 'posthumane' og det 'postapokalyptiske', og hvor det fyndigt hedder, at naturen kommer tilbage i litteraturen, men som noget, vi er i færd med at miste (s. 38). Tankegangen viser sig desuden i læsningerne af den korte og ultrakorte prosa, som trods sit knappe format eller også just i kraft af dette viser sig i stand til at beskrive, hvordan menneskets stilling i helheden ændrer sig i Antropocæn. Vi marginaliseres, vi mister kontrol.

Kontroltab kunne også være en af flere nøgler til forklaring på et fænomen, som kendes både fra norsk og dansk samtidslitteratur, nemlig den hyppige forekomst af lidet reflekterede fortællere/romanpersoner, der, som Norheim udtrykker det, »tænker uden at bruge hovedet«. Fænomenet hænger ifølge hende sammen med bevægelsen bort fra det i almenmenneskelig forstand personlige via det biografisk private over til det intime i litteraturen, men hun hæfter sig også ved, at så mange voksne personer i prosaen af i dag ligesom flygter ind i barndommen, hvis de da overhovedet nogen sinde har forladt den (s. 357). Hvorpå det dog atter understreges, at bøger, som skildrer selvcentrerede, snæversynede, kundskabsløse og løst småpludrende personer, ofte handler om mere end det indsnævrede perspektiv, man umiddelbart kan få indtrykket af (s. 357 f.).

Anmelderen citerer her fra bogens slutkapitel, hvor Marta Norheim indledningsvis slår fast, at den nye norske litteratur er overordentlig 'litterær', skrevet som den meget ofte er, af universitetsuddannede og forfatterskoleudlærte personer. Herefter giver hun sig i kast med det ulyksalige norske modebegreb om »virkelighetslitteratur«, idet hun samtidig beroligende slår fast, at fiktionen skam lever i bedste velgående (s. 334). Når 'autofiktion' alligevel tiltrækker sig stor offentlig opmærksomhed, må det hænge sammen med, at selvskildringer besidder en egen energi og rejser en række problemer, som der knytter sig stærke følelser til. Selv vælger hun over for forfattere som Frank Lande (f. 1981) og Kjersti Annesdatter Skomsvold (f. 1979) den, om man så må sige, ædruelige tilgang at anmelde selvbiografiske romaner *som skønlitteratur* snarere end at grave efter, hvad der er sandt eller ikke i hvert enkelt værk.

Vi har i Danmark en del professionelle læsere af typen 'skrivebordslampe med begrænset udsyn og lille lyst til at kommunikere ud'. En sådan er Marta Norheim så langt fra. Hun er tværtimod en vidende, gavmild og velfunderet faglig formidler, som evner at veksle mellem præcise punktnedslag og øjenåbnerperspektiver. Hendes direkte-til-sagen-approach gør sammen med en livfuld og sprogligt varieret fremstillingsform den nye samtidslitterære guide til et forbilledligt vidnesbyrd om, hvordan der kan bygges broer og åbnes porte mellem Akademia og den læsende offentlighed. Men det forbliver et åbent spørgsmål, om ikke hun går så langt i formidlingens og indholdsorienteringens navn, at det går ud over den litteraturfaglige kvalitet. Man hæfter sig således ved den formelle mangel, at de mange enkelttitler præsenteres uden udgivelsesår, men man spørger også sig selv, hvad der egentlig under især den affektive og den økologiske vending er blevet af *dekonstruktionens* fornyende, bærende indsigt – den, at vi ikke kan nøjes med at undersøge, *hvad* den litterære tekst betyder, men i lige så høj grad må beskrive, *hvordan* den betyder. Hertil hører konsekvent opmærksomhed på retorik, tropologi, narrativitet – frem for udelukkende på 'tema'. Noget kunne tyde på, at 1970'ernes politisering af norsk litteratur og litteraturforskning muligvis fortsat spøger i den forstand, at det for en kritiker stadig er muligt at falde tilbage til 'budskabisme' og 'indholdisme'. Læst i det perspektiv leverer Marta Norheims bog ikke kun en model for effektiv litteraturformidling, men også, mere indirekte, et eksempel på de blinde vinkler, som kan opstå, hvis kritik og litteraturforskning ikke møder værkerne på deres højeste æstetiske ambition.

Erik Skyum-Nielsen